

MILITAIRE SPECTATOR

MORALITEIT, BELEID EN WEERBAARHEID

- The relevance of Clausewitz's *On War* to today's conflicts
- De interpretatie van morele vraagstukken in militaire operaties

Vooruitblik

In *Militaire Spectator* 9-2018 verschijnt onder meer: 'Geneeskundige ondersteuning van landoptreden bij een grootschalig conflict' van majoor W. Goes.

De steeds veranderende veiligheidssituatie in de wereld heeft geleid tot een hernieuwde aandacht voor de verdediging van het eigen en bondgenootschappelijk grondgebied. Het is een relevante vraag of de militaire gezondheidszorg op de juiste wijze is ingericht en toegerust voor de uitdagingen die een grootschalig conflict aan het operationele gezondheidszorgsysteem zou kunnen stellen. Nadere beschouwing van de geneeskundige capaciteiten wijst uit dat de huidige middelen bij lange na niet toereikend zijn om grootschalige gevechtsoperaties conform de gestelde normen te ondersteunen. Het is daarom noodzakelijk de gehele militaire geneeskundige keten, zowel kwalitatief als kwantitatief, te evalueren en aan te passen, zodat het operationele gezondheidszorgsysteem voorbereid is op eventuele *major combat operations*.

FOTO: OCL. L. ADAMSE

MEDEDELING

Technische master bij Defensie

De Faculteit Militaire Wetenschappen van de NLDA start in september 2019 met de tweede lichting van de Engelstalige wetenschappelijke technologische (MTPS).

Deze deeltijdopleiding heeft een civiele accreditatie (MSc) en wordt gratis aangeboden aan defensiepersoneel.

MTPS levert een belangrijke bijdrage aan het identificeren, analyseren en oplossen van complexe technisch-operationele problemen rondom militaire missies en de systemen die daarbij gebruikt worden. Belangrijke thema's zijn cyber, onbemande systemen, optimalisaties van ondersteuning en inzet, data-analyse en Life Cycle Management.

MTPS is een eenjarige master (60 EC) voor militairen en burgers met een technisch-wetenschappelijke bachelor-opleiding (of lang model KMA/KIM) en enkele jaren werkervaring, of een technische HBO-achtergrond met een succesvol afgerond schakelprogramma.

Over opzet en inhoud van deze deeltijdopleiding is meer te lezen op de intranetwebsite van MTPS en de internetwebsite van de NLDA.

Nadere informatie over de masteropleiding Military Technology, Processes and Systems is te verkrijgen via master.mtps@mindef.nl.

UITGAVE

Koninklijke Vereniging ter Beoefening
van de Krijgswetenschap
www.kvbk.nl
info@kvbk.nl
www.facebook.com/kvbk nederland
twitter: @kvbk1

Secretaris en ledenadministratie

Majoor drs. D. Boissevain
D.Boissevain.01@mindef.nl

Nederlandse Defensieacademie (NLDA)

Sectie MOW
Ledenadministratie KVBK
Postbus 90002, 4800 PA Breda
ledenadministratie@kvbk.nl

REDACTIE

luitenant-generaal b.d. ir. R.G. Tieskens
(hoofdredacteur)
drs. A. Alta
kolonel Marns drs. G.F. Booij EMSD
kolonel drs. A.J.H. Bouwmeester
dr. A. ten Cate
drs. P. Donker
brigade-generaal prof. dr. mr. P.A.L. Ducheine
cdre KLu b.d. F. Groen (plv. hoofdredacteur)
kolonel ir. M.P. Groeneveld
mr. J. van Haaster (e-outreach)
lkol mr. drs. B.M.J. Pijpers
mr. drs. A. van Vark KMar
kolonel Marns dr.drs. A.J.E. Wagemaker MA
kltz drs. H. Warnar
majoor Y.Q. Wingelaar-Jagt, MD

BUREAU REDACTIE

drs. A. Hoets
mw. drs. A. Kool
dr. F.J.C.M. van Nijnatten
NIMH
Postbus 90701
2509 LS Den Haag
T 070 – 316 51 20 of
070 – 316 51 95
E redactie.militaire.spectator@mindef.nl
www.militairespectator.nl

De Militaire Spectator is aangesloten bij
de European Military Press Association

LIDMAATSCHAP

binnenland € 25,00
studenten € 17,50
buitenland € 30,00

OPMAAK

Coco Bookmedia

DRUK

Bariet Ten Brink
ISSN 0026-3869

Nadruk verboden

Coverfoto: De Belgische premier Charles
Michel (links), NAVO-chef Jens Stoltenberg,
de Amerikaanse president Donald Trump en
de Britse premier Theresa May tijdens de top
van de alliantie op 11 juli 2018 in Brussel.

Foto ANP/Belga, C. Licoppe

MILITAIRESPECTATOR

372 Moraliteit, beleid en weerbaarheid

T.B.F.M. Brinkel

Het Westen heeft te maken met een hybride oorlogvoering door Rusland en oorlogen op afstand via vluchtelingen en terugkerende jihadisten: hoe vergroten we onze eigen weerbaarheid tegen nieuwe interne en externe bedreigingen?

386 The relevance of Clausewitz's *On War* to today's conflicts

E.A. de Landmeter

Following the 'new wars' thinking, there has been a revival of Clausewitzian scholarship that has led to a much more sophisticated interpretation of his work *On War*, which should be treated as a 'living document'.

400 De interpretatie van morele vraagstukken in militaire operaties

M.C. de Graaff

De interpretatie van morele vraagstukken die militairen ervaren tijdens operaties hangt samen met psychologische processen, waarbij emoties, identiteit en de intensiteit van de situatie een belangrijke rol spelen.

En verder:

Editoriaal	370
Andere ogen	413
Gastcolumn	414
Tegenwicht	416
Boeken	418
RetroSpectator	420

Doen, het nieuwe denken

De regering wil de handen uit de mouwen steken. Onder het motto 'doen is het nieuwe denken' zien we dit terug in de nieuwe Defensienota en samenhangende beleidsstukken. Of het ook beter beleid oplevert valt nog te bezien. In de *Militaire Spectator* is het afgelopen jaar verschillende keren een trend gesignaleerd van toenemend strategisch analfabetisme. Kort en goed houdt een strategie in dat je eerst nadenkt over wat je wilt bereiken, welk probleem je wilt oplossen en hoe je dit het beste kunt doen. Het is de vraag of de stijl 'geen woorden maar daden' geschikt is voor het vinden van de juiste lange lijnen naar de toekomstige krijgsmacht, want een beroep op goed verstand en visie blijft onontbeerlijk.

In het verleden werden aanpassingen van de krijgsmacht onderbouwd met doorwrochte studies zoals het *Eindrapport Verkenningen 2010*.¹ Dat staat in schril contrast met de huidige *Defensienota*² die weinig meer om het lijf heeft dan een folder die je uitdeelt op het stationsplein. De nota informeert de Nederlandse bevolking over een beleidsintensivering van anderhalf miljard euro en is mogelijk slechts de top van een ijsberg aan studies. Is dit ook zo? Laten we enkele onderwerpen nader beschouwen.

In de *Defensienota* staat op pagina 14 dat de vloot vervangen wordt. Goed nieuws voor de marine

maar hoe de vloot er uit moet gaan zien, is een andere vraag. Wordt ze simpelweg vervangen of stellen actuele dreigingen andere eisen? Diepgaande beschouwingen of verwijzingen naar studies over de toekomstige vloot ontbreken. In 2016 werd in een beleidsdoorlichting³ al geconstateerd dat één van de drie uitgangspunten van de *Marinestudie 2005* achterhaald is. Toch heeft de regering geen nieuwe *Marinestudie* of update opgesteld. Recent zijn weliswaar behoefstellingsbrieven naar de Tweede Kamer gestuurd, maar de samenhang tussen de stukken bestaat, in de woorden van Pechtold, uit 'weinig meer dan een nietje'. Gemiste kansen waarop Defensie snoeihard kan worden afgerekend. Zonder overkoepelende visie is het lastig oplossingen vinden voor tegenvallers, bijvoorbeeld als daadwerkelijke kosten straks hoger blijken te zijn en ingrijpende keuzes noodzakelijk zijn.

In het hoofdstuk 'Wat we gaan doen' staan de mens en een zo veilig mogelijke werkomgeving centraal. Het bijhorende plan van aanpak⁴ ziet er lekker glossy uit. Maar overtuigt het de militaire professional? Het plan bestaat vooral uit lange lijsten van maatregelen. De gebiedende toon kan beschuldigend overkomen, ook al is dit wellicht niet de bedoeling. De nieuwe directie voor veiligheid zal ongetwijfeld veel regels en procedures gaan opstellen, veel te doen dus, maar wordt de krijgsmacht er ook veiliger door? Die analyse ontbreekt. De Onderzoeksraad voor Veiligheid en het Sociaal en Cultureel Planbureau hebben uitgebreide analyses opgesteld, maar daar lees je niet veel over. Wél bevat het plan van aanpak veel voornemens die de vragen oproepen of ze niet al in een of ander voorschrift staan en waarom de voorschriften in het verleden niet en nu opeens wel zouden werken?

1 Ministerie van Defensie *Eindrapport Verkenningen 2010. Houvast voor de Krijgsmacht van de toekomst* (Den Haag, mei 2010).

2 Ministerie van Defensie, *Defensienota 2018 - Investeren in onze mensen, slagkracht en zichtbaarheid* (Den Haag, maart 2018).

3 Ministerie van Defensie, *Beleidsdoorlichting Marinestudie 2005 - wijziging samenstelling Koninklijke marine* (Den Haag, 2016).

4 Ministerie van Defensie, *Een veilige defensieorganisatie - plan van aanpak ter verbetering van de veiligheid binnen Defensie* (Den Haag, maart 2018).

Een plan van aanpak hoeft geen uitgebreide analyse te bevatten, maar die helpt wel bij het overtuigen van de professional.

Min of meer gelijktijdig met de *Defensienota* bracht de regering de *Geïntegreerde Buitenland- en Veiligheidsstrategie (GBVS)*⁵ uit. De strategie is dikker, maar niet minder glossy. Ook hier ontbreken diepgang, analyse en visie. Met een creatief en veelvuldig gebruik van het woord ‘verbinden’ rijgen de auteurs mooie woorden als *flow* en *human security* aaneen tot schijnbaar samenhangend beleid. Toch is de inhoud vaak dun. Zo komt bijvoorbeeld de bestaande maatschappelijke onrust voor het voetlicht, maar blijft onduidelijk wat hiermee wordt bedoeld. Waarschijnlijk doelt de strategie op de nodige vermaatschappelijking van het veiligheidsbeleid. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) heeft dit recent in een studie⁶ degelijk uitgewerkt. De GVBS roept vooral vragen op en sluit niet goed aan op de aanbevelingen van de WRR zoals het sterker verweven van interne en externe veiligheid en het voeren van een debat over het sociaal contract tussen staat en samenleving.

Ook in de wereld van de management-rapportages zien we een verschuiving van inhoud naar dashboards en apps waarbij er kennelijk nauwelijks meer interesse is voor wat er onder de motorkap gebeurt. In plaats van inhoudelijke analyses proberen we verantwoording af te leggen door middel van stoplichten en uniforme prestatie-indicatoren. Zo’n simplificering van de complexe werkelijkheid leidt tot vervlakking en onbegrip. Zonder genuanceerde analyses lukt het niet om de juiste balans te vinden in het complexe spanningsveld tussen ambities en middelen. Bovendien werkt een doe-gericht beleid dadendrang en bureaupolitieke strijd in de hand. De Rekenkamer heeft herhaaldelijk kritiek op de kwaliteit van onze managementinformatie geleverd. Onder deze omstandigheden zal de bestuurlijke informatievoorziening niet verbeteren en het bestuurlijk vermogen verder verlammen.

Inhoudelijke analyses worden binnen de overheid wel degelijk gemaakt. Naast eerder genoemde rapporten is het rapport van de

Rekenkamer over de inzet in Mali⁷ ook een prima voorbeeld van een inhoudelijke, goede analyse. Het probleem van dergelijke analyses is echter dat ze van buitenaf komen en ons bij Defensie in de verdediging drukken. Vreemd eigenlijk. Defensie beschikt over zeer betrokken en intelligent personeel dat, zoals blijkt uit de kopij die we als redactie iedere maand mogen ontvangen, goede analyses opstelt. Toch lijkt de CDS het personeel eerder tot daden dan tot denken aan te sporen. Mogelijk bestaat de angst dat denken vooral verzandt in discussies en besluiteloosheid. In de Haagse wereld lijkt dat misschien zo, maar als het al waar is, wat is dan de oorzaak van de besluiteloosheid? Is die niet juist een gebrek aan inzicht en begrip? Weldenkende mensen zullen doorgaans een compromis weten te bereiken.

Een veelgenoemd argument is overbodige regelgeving. De huidige regels stammen uit een tijdperk van bezuinigingen en staan groei in de weg, zo luidt het devies. Klopt dit wel? Of is het werkelijke probleem het onnadenkend en star toepassen van de regels. Vanzelfsprekend is een oproep tot actie goed maar ‘doen’ mag niet ten koste gaan van ‘denken’. Oplossingen voor complexe vraagstukken verkrijgt je niet met ondoordachte daden en bureaustrijd, maar met analyse, debat en ruimte voor redelijkheid. Als we het denken gaan outsourcen en verworden tot een doe-organisatie, dan zal Defensie steeds meer een speelbal van de externe omgeving worden. Ze zal niet meer in staat zijn richting te geven aan de eigen toekomst.

In 2020 komt er een nieuwe *Defensienota*. De contouren worden spoedig geschetst. Is het niet de hoogste tijd om goed na te gaan denken welke lange lijnen we gaan opschrijven? DOEN! ■

5 Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Geïntegreerde Buitenland- en Veiligheidsstrategie (GBVS) met bijlagen* (Den Haag, mei 2018).

6 WRR, *Veiligheid in een wereld van verbindingen - een strategische visie op het defensiebeleid* (Den Haag, april 2017).

7 Algemene Rekenkamer, *Inzet Nederlandse krijgsmacht voor VN-missie in Mali* (Den Haag, juni 2018).

Moraliteit, beleid en weerbaarheid

Een verkenningsmissie

*President George W. Bush steekt na de
aanslagen van 9/11 de reddingswerkers bij
ground zero (en de natie) een hart onder de
riem met zijn bullhorn speech*

Het gezicht van conflicten en de wijze van oorlogvoering verandert ingrijpend. De klassieke strijd op een geografisch afgebakend slagveld, heeft deels plaatsgemaakt voor ideologische ondermijning via onder meer media en financiële stromen. Het Westen ligt onder vuur van een hybride oorlogvoering door Rusland en heeft ook vaker op eigen bodem te maken met oorlogen op afstand via vluchtelingen en terugkerende jihadisten. Hoe wapent de westerse wereld zich hiertegen? Hoe vergroot ze de eigen weerbaarheid of resilience tegen nieuwe interne en externe bedreigingen? *Resilience as maintenance*, of behoud van de status quo, met een terugtrekken op eigen, nationale waarden, voert de boventoon. Zouden we niet eerder onze weerbaarheid moeten versterken via hervorming en een vasthouden aan universele waarden? Want als we daar zelf niet meer in geloven, kunnen we dan wel nog de morele kracht opbrengen om onze eigen verdediging te dragen?

Prof. dr. T.B.F.M. Brinkel*

Je hebt een landkaart op de kop getikt,
van twee bij twee. Heel Frankrijk, wit. Met alle
dorpen en vlekken. Goebbels blijft nog brallen,
Wij kleuren stukken rood, flink aangedikt,

Maar dat mag nu; onze trompetten schallen
bij ieder centimeter tje dat wrikt
aan het bewind. O zeker, God beschikt,
maar deze avond is St. Lo gevallen.

Nooit meer en nooit meer, vader, ben je later
zo dicht bij mij. Samen, haast hand in hand
zijn we bezig met leven. Nooit meer staat er

een vlag zo vrolijk tussen ons geplant.
God, bid ik zachtjes, spaar ons voor de kater
als straks ons landingschip op vrede strandt.

Onder het pseudoniem Michel van der Plas schreef mijn vader het sonnet *Landkaart* ter herinnering aan de kaart die tijdens de bezettingsjaren op zolder in het huis van mijn grootvader in de Haagse Weimarstraat hing.¹ Daar werden na de invasie van 6 juni 1944 de veroveringen van de geallieerden aan het westelijk front zorgvuldig op bijgehouden. Het gedicht gaat over de verhouding van mijn vader met zijn vader. Het gaat ook over de manier waarop het gezin Brinkel de bezettingsjaren wist vol te houden. Samen waren ze bezig met leven in een tijd van oorlog en geweld. Met weerbaar

* Op 15 januari 2018 hield Theo Brinkel zijn oratie ter gelegenheid van zijn benoeming tot bijzonder hoogleraar met als leeropdracht Militair-maatschappelijke studies. De leerstoel is ingesteld bij de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Universiteit Leiden door de Koninklijke Vereniging van Marineofficieren. Dit artikel is een ingekorte versie van de oratie, die te lezen is via https://www.kvmo.nl/images/pdf/2018/Moraliteit_beleid_en_weerbaarheid.pdf.

¹ Michel van der Plas, 'Landkaart', in: *Vaderland* (Baarn, Anthos, 1991) 48.

blijven. Dat laatste is waar ik het met u over wil hebben.

Eerst behandel ik het begrip weerbaarheid als theoretisch concept. Ik wil kijken hoe het relevant gemaakt kan worden in het debat over internationale en binnenlandse veiligheid. Daarbij moet ik ook wijzen op onze kwetsbaarheid en op de dreigingen die er op van invloed zijn. Vervolgens wil ik aandacht besteden aan de manier waarop weerbaarheid in het veiligheidsbeleid wordt toegepast. Ik heb mijn oratie 'een verkenningsmissie' genoemd. Gelieve de voorzichtige conclusies die ik trek vooral te zien als agenda voor verdere studie.²

Weerbaarheid als conceptueel kader

Het gebruik van het concept weerbaarheid (in het Engels *resilience*) in internationale veiligheidsstudies is van relatief recente datum. Technische, psychologische en ecologische wetenschappen werken al veel langer met de term. U kunt zich voorstellen dat in de techniek, meer in het bijzonder de materiaalkunde, is nagedacht over bijvoorbeeld het vermogen van een metaal om krachten die er tijdelijk op inwerken, op te vangen en terug te veren. In de ontwikkelingspsychologie is veel aandacht voor de vraag hoe kinderen beter in staat zijn trauma's te verwerken, te herstellen en er op termijn sterker uit te komen. In de biologie wordt bij weerbaarheid niet alleen gedacht in termen van het overleven van soorten, maar ook van het ecosysteem waarin planten en dieren zich ontwikkeld hebben. En sinds de kredietcrisis van 2008 weten we weer hoe belangrijk de

weerbaarheid van financiële systemen is voor onze economie, onze banen en indirect voor de hoogte van de defensiebegroting – om maar eens een dwarsstraat te noemen.

Ik wijs u wat betreft de toepassing van de term *resilience* ook op ontwikkelingssamenwerking en het moderne streven om niet meer te denken in termen van hulp, maar van het weerbaar maken van lokale gemeenschappen zodat die verantwoordelijk worden voor de eigen ontwikkeling. Daarmee is het concept weerbaarheid doorgedrongen tot de sociale wetenschappen. In rampenstudies wordt bijvoorbeeld onderzocht hoe een sociaal systeem zich kan voorbereiden op een ramp – zoals een aardbeving of een aanslag – hoe het een ramp kan verwerken en hoe het krachtiger uit een ramp kan komen.³ U herinnert zich mogelijk de beelden van de voormalige Amerikaanse president George W. Bush tijdens zijn zogeheten bullhorn speech. Daarin staat hij kort na 9/11 samen met een brandweerman op de puinhopen van het World Trade Center een overdosis martialiteit uit te stralen. De boodschap: 'Wij zijn weerbaar, jullie krijgen ons er nooit onder'.⁴

Weerbaarheid in militair-maatschappelijk verband

Via 9/11 is het begrip weerbaarheid ook de militair-maatschappelijke studies binnengetrokken. Ik concentreer mij vanaf nu op dat vakgebied. Psychologe Judith Rodin heeft een bruikbare algemene definitie gegeven van weerbaarheid. Volgens haar is weerbaarheid het vermogen van een eenheid – een individu, gemeenschap, organisatie of een natuurlijk systeem – om zich voor te bereiden op ontsparingen, om te herstellen van schokken en spanningen en om zich aan te passen aan en te groeien na een schokkende ervaring.⁵ Ik ga hier nader in op de weerbaarheid van sociale systemen: individuen, groepen en instellingen die samen een geheel vormen.

De literatuur onderscheidt grofweg drie soorten weerbaarheid.⁶ In het Engels zijn dat: *engineering resilience*, *adaptive resilience* en *transformative*

2 Eerder schreef ik over *resilience* in het kader van niet-kinetische oorlogvoering: Theo Brinkel, 'The Resilient Mind-Set and Deterrence', Paul Ducheine en Frans Osinga (red.), in: *NL Arms 2017. Winning without Killing: The Strategic and Operational Utility of Non-Kinetic Capabilities in Crisis* (Amsterdam, Asser, 2017) 19-38.

3 Georg Frerks, 'Help or Hindrance? The Contribution of the Resilience Approach to Risk Governance', in: Urbano Fra.Paleo (ed.), *Risk Governance: The Articulation of Hazard, Politics and Ecology* (Dordrecht, Springer Netherlands, 2015) 490.

4 Georg W. Bush 9/11 Bullhorn Speech, <https://www.youtube.com/watch?v=x7OCgMPX2mE>.

5 Judith Rodin, *The Resilience Dividend; Managing Disruption, Avoiding Disaster, and Growing Stronger in an Unpredictable World* (Londen, Profile Books, 2015) 3.

6 Bijvoorbeeld: Rodin, OpCit.

Adaptive resilience: als de Zr. Ms. Adder in 1882 met man en muis vergaat, wordt in Nederland de kustwacht opgericht

FOTO BEELDBANK NIMH

resilience. Ik loop ze met u door. Engineering resilience is een vorm van weerbaarheid die oorspronkelijk verwijst naar het vermogen van een materiaal om na een schok terug te keren naar de oorspronkelijke toestand.⁷ Je kunt het ook zien als het vermogen van een gemeenschap om zich te herstellen na een ramp. Philippe Bourbeau werkte het uit naar 'resilience as maintenance'. De reactie op een schok bestaat hier uit het in stand houden of herstellen van de status quo met middelen en inspanningen.⁸ Deze vorm van resilience wordt veel gebruikt in het debat over terrorisme, cybersecurity of de beveiliging van infrastructuur.

Adaptive resilience is het vermogen van een systeem om zich aan te passen aan een dreigende omgeving, dan wel zich voor te bereiden op onbekende, toekomstige dreigingen. Deze vorm van weerbaarheid maakt verandering mogelijk en houdt tegelijkertijd de kernfunctie van het sociale systeem, zoals voedselvoorziening, water, huisvesting en gezondheidszorg, in stand.⁹ De ramp met Zijner Majesteits Adder in de negentiende eeuw is een goed voorbeeld

van deze vorm van resilience. In de zomer van 1882 voer deze zogeheten rammonitor van IJmuiden naar Hellevoetsluis. Een monitor was een type oorlogsschip met een extreem laag vrijboord en daardoor nauwelijks zeewaardig. Het schip verging op klaarlichte dag pal voor de kust van Scheveningen. Niemand greep in. Alle 65 bemanningsleden kwamen om. De ramp heeft geleid tot de oprichting van een kustwachtorganisatie, maar ook tot oprichting van de KVMO, de vereniging die opkomt voor de

-
- 7 Markus Keck en Patrick Sakdapolrak, 'What is Social Resilience? Lessons Learned and Ways Forward', in: *Erdkunde* (Vol. 67 No. 1) 6-7, zie: <https://www.erdkunde.uni-bonn.de/archive/2013-1/what-is-social-resilience-lessons-learned-and-ways-forward>; Rodin, *The Resilience Dividend*, 50; Christian Fjäder, 'The Nation-State. National Security and Resilience in the Age of Globalisation', in: *Resilience* (2, no. 2) 114-129, DOI: 10.1080/21693293.2014.914771.
  - 8 Philippe Bourbeau, 'Resiliencism and Security Studies. Initiating a dialogue', in: Thierry Balzacq (red.), *Contesting Security. Strategies and Logics* (Londen/New York, Routledge, 2015) 177-178.
  - 9 Keck en Sakdapolrak, 'What is Social Resilience'; Patrick Martin-Breen en J. Marty Anderies *Paper Resilience. A Literature Review*, 6-7; Bastian Giegerich, 'Hybrid Warfare and the Changing Character of Conflict', in: *Connections QJ* (15, 2016 no. 2) 69. <http://dx.doi.org/10.11610/Connections.15.2.05>.

belangen van marineofficieren. Het is dit eerbiedwaardig gezelschap dat mijn leerstoel in het leven heeft geroepen.

De laatste invulling van het begrip weerbaarheid wordt in de literatuur transformatieve resilience genoemd. Ze verwijst naar een sociaal systeem dat het vermogen heeft zichzelf en de omgeving om te vormen wanneer bestaande structuren onhoudbaar zijn geworden. Daarmee wordt, in de woorden van Martin-Breen en Anderies, het landschap van stabiliteit veranderd.¹⁰ Bourbeau spreekt van 'resilience as renewal'.¹¹ Een mooi voorbeeld hiervan vind ik het ontstaan van het proces van Europese integratie dat heeft geleid tot organisaties als de Raad van Europa en de Europese Unie. In plaats van de in Europa gebruikelijke bestraffing van en wraakneming op de verliezer van de oorlog, kozen de West-Duitse, Franse en Italiaanse regeringsleiders – respectievelijk Konrad Adenauer, Robert Schuman en Alcide De Gasperi – voor het poolen van soevereiniteit. Met die constructie wilden zij het de deelnemende landen onmogelijk maken om ooit nog onderling oorlog te voeren.¹²

FOTOPICTURE-ALLIANCE/DPA

Konrad Adenauer, Robert Schuman en Alcide De Gasperi in 1951. Na WOII wordt het (voormalige) Duitse gevaar ingekapseld in de Europese samenwerking

Kwetsbaarheid

Het gebruik van weerbaarheid als conceptueel kader maakt het mogelijk om ook een beeld te krijgen van haar tegenpool; kwetsbaarheid. Ik wil enkele kwetsbaarheden laten zien, zoals het veranderde karakter van oorlogvoering, de zwaktes van de westerse samenlevingen en de verdeeldheid tussen internationale instellingen die ons sterker hadden moeten maken tegenover dictatuur en oorlog. Ik haak hier vooral in op wat de *Clingendael Monitor 2015* vermeldde over de kwetsbaarheid van open, democratische en pluriforme samenlevingen voor terugkerende jihadististen, ondermijnende propaganda, economische druk en cyberaanvallen.¹³

De eerste trend die ik wil noemen, is wat Rupert Smith 'oorlog onder de mensen' heeft genoemd. Ruim een jaar geleden heeft Martijn Kitzen dit uitgewerkt in zijn proefschrift *The Course of Co-option*. De trend houdt in dat oorlogen zich niet meer afspelen tussen georganiseerde legers die in uniformen herkenbaar een staat vertegenwoordigen, die een herkenbaar begin (de moord op troonopvolger Franz Ferdinand) en einde (een treinwagon in Compiègne) hebben en die op een duidelijk aanwijsbaar slagveld of in een zeegebied plaatsvinden.¹⁴ Oorlogen worden tegenwoordig gevoerd van samenleving tot

- 10 Martin-Breen en Anderies (red.). 'The Bellagio Initiative. The Future of Philanthropy and Development in the Pursuit of Human Wellbeing', in: *Background Paper Resilience*. Draft November 2011, 38. Zie: <https://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/bitstream/handle/123456789/3692/Bellagio-Rockefeller%20bp.pdf?sequence=1&isAllowed=y..>
- 11 Philippe Bourbeau, 'Resilience, Security and World Politics', in: Eric Chandler and Jon Coaffee (red.), *The Routledge Handbook of International Resilience* (Londen/New York, Routledge, 2017) 26-37.
- 12 In 1951 zei De Gasperi ten overstaan van de Raad van Europa: "è contro questa funesta eredità di guerre civili, perchè tali vanno considerate le guerre europee dal punto di vista della storia universale, contro l'alternarsi di aggressioni e di rivincite, di avidità e di ricchezza e di spazio che dobbiamo lottare!" Zie <http://www.fondazione DEGASPERI.org/portfolio/il-sogno-europeo-de-gasperri-adenauer-schuman-padri-delleuropa-unita/>.
- 13 Jan Rood, Frans-Paul van der Putten en Minke Meijnders, 'Een wereld zonder orde?', in: *Clingendael Monitor 2015* (Den Haag, Netherlands Institute of International Relations Clingendael, 2015) 8.
- 14 Rupert Smith, *The Utility of Force. The Art of War in the Modern World* (New York, Random House, 2005) 271; Martijn Kitzen, *The Course of Co-option; Co-option of local power-holders as a tool for obtaining control over the population in counterinsurgency campaigns in weblike societies* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam, Breda, Multimedia NLDA, 2016) 17.

samenleving. En niet alleen met fysiek geweld. Het is inmiddels wel bekend dat conflicten van ver ook hier worden uitgevochten. De oorlog in Oekraïne treft ons door het neerhalen van vlucht MH17 in juli 2014. De burgeroorlog in Syrië raakt ons door de mensen die hier een veilig heenkomen zoeken of door de jihadisten die bij ons aanslagen voorbereiden.

Hybride oorlogvoering

Een vorm van oorlog onder de mensen is hybride oorlogvoering. De definitie van hybride oorlogvoering die ik hier hanteer, luidt: ‘een combinatie en vermenging van verschillende conflictmethoden, regulier en irregulier, waarin het fysieke en psychologische slagveld wordt gedomineerd door informatie en controle van de media en tegelijk alle mogelijke middelen worden ingezet om de eigen bedoelingen te verbergen’.¹⁵ Een prominent voorbeeld van deze wijze van oorlogvoering biedt de Russische president Vladimir Poetin. Hij streeft ernaar de Russische invloed uit te breiden op een manier die het westerse stelsel van bondgenootschappen en de internationale rechtsorde kan ondermijnen.¹⁶

Dat is sterk merkbaar aan de oostelijke grens van het NAVO-verdragsgebied; op het land – aan de grenzen van de Baltische staten en Polen – op zee, in het informatiedomein, et cetera. Denk bij hybride oorlogvoering aan nepnieuws, het opstoken van bevolkingsgroepen en het aanwakkeren van verdeeldheid en onrust.¹⁷ En op zee aan Russische activiteiten die lijken te zijn gericht op verstoring van communicatiekabels op de zeebodem of het belemmeren van de toegang tot havens voor versterkingen. Vissersvaartuigen verrichten spionageactiviteiten of hebben geleidewapens aan boord.¹⁸ Deze activiteiten samen hebben – zonder dat er nu per se fysiek oorlog is gevoerd – als kennelijk doel de politieke wil en de geloofwaardigheid van de westerse verdediging op de proef te stellen.¹⁹

Als onze samenleving erbij betrokken is, als haar ontwrichting het doel van hybride oorlogvoering

FOTORUKSOVERHEID, K. SWEETS

Parlementsverkiezingen 2018. Hybride oorlogvoering kan de democratie ondermijnen via het verspreiden van nepnieuws en het zaaien van verdeeldheid en onrust

is, dan dringt de vraag zich op hoe sterk zij is. Of hoe kwetsbaar zij is. Hoe staat het met haar moreel? Om daar een beeld bij te krijgen, grijp ik allereerst terug op het inmiddels klassieke sociologische onderzoek van Robert Putnam. In zijn boek *Bowling Alone* beschrijft Putnam hoe de Amerikaanse samenleving in de afgelopen veertig jaar is geïndividualiseerd en hoe de maatschappelijke samenhang is verzwakt. Wanneer sociaal kapitaal aan kwaliteit verliest, zegt hij, zullen we meer geneigd zijn tot *freerider-*

15 Guillaume Lasconjarias en Jeffrey A. Larsen 'Introduction: A New Way of Warfare', in: Guillaume Lasconjarias en Jeffrey A. Larsen (red.), *NATO's Response to Hybrid Threats* (Rome, NATO Defence College Forum Papers Series no. 24, 2015). Zie: <http://www.ndc.nato.int/news/news.php?icode=886>.

16 Ronald Brownstein, 'Putin and the Populists', in: *The Atlantic* (January 2017). Zie: <https://www.theatlantic.com/international/archive/2017/01/putin-trump-le-pen-hungary-france-populist-bannon/512303/>.

17 Fjäder, 'The Nation-State. National Security and Resilience', 117.

18 Gary Schaub Jr., Martin Murphy en Frank G. Hoffman, 'Hybrid Maritime Warfare: Building Baltic Resilience', in: *Rusi Journal* (February/March 2017, Vol. 162 no. 1) 34. DOI: 10.1080/03071847.2017.1301631.

19 Frans Osinga, 'Hybrid Warfare en de uitdaging van de nieuwe geopolitieke realiteit', in: *Magazine Nationale Veiligheid en Crisisbeheersing*, Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid red. (14e jaargang 2016, nr. 5/6) 18. Zie: https://www.nctv.nl/binaries/Magazine%20Nationale%20Veiligheid%20en%20Crisisbeheersing%202016%205_7%20interactief_tcm31-234692.pdf.

gedrag en tot het negeren van onze burgerplichten die het goed functioneren van de democratie mogelijk maken.²⁰

Deze trend is onlangs voor Nederland bevestigd door de Adviesraad Internationale Vraagstukken. Die noemt in zijn rapport *De wil van het volk? Erosie van de democratische rechtsstaat in Europa* eveneens de individualisering en de ontrafeling van traditionele netwerken. 'Het gezag van overheid, politiek, kerk, familie en tradities is afgenomen', schrijft de Adviesraad.²¹ De historicus Henri Beunders schrijft dat er in westerse samenlevingen geen gemeenschappelijke waarden meer zijn; postmodern denken heeft alles gerelativeerd en de waarheid was alleen maar een constructie van de machthebbers.²² Dat relativisme ondermijnt de democratie, omdat ook de politieke waarden waar het democratisch systeem op gegrondvest is, ter discussie worden gesteld.²³

In dat verband is het verklaarbaar dat er – als het gaat om democratie en mensenrechten – tegenwoordig gesproken wordt van 'westerse waarden'. Het ideaal van de universaliteit van mensenrechten schijnt te zijn opgegeven. Niet alleen de wil, maar ook het vermogen van het Westen daarvoor op te komen, ebt langzaam weg.²⁴ In 1948 heeft de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens opgesteld. Het woord universeel werd niet willekeurig gekozen. De waarden van mensenrechten, democratie en rechtsstaat gelden namelijk voor iedereen. Ik ken geen enkele Chinese dissident die zegt dat

FOTO WITTEHUIS, S. CRAIGHEAD

De eenheid in onze traditionele bondgenootschappen staat onder druk door onder meer de Brexit van Theresa May en de America First-leidraad van Donald Trump

het helemaal niet erg is dat hij of zij gemarteld wordt, omdat dat in de Chinese politieke cultuur nu eenmaal gangbaar is. Dat we hier met iets universeels te maken hebben, blijkt uit de demonstraties van het Tienanmenplein in Peking, het Tahrirplein in Caïro, het Maidanplein in Kiev of recent nog in Iran. Als mensenrechten niet universeel zijn, waarom zou Nicolas Maduro van Venezuela zich er dan iets van aantrekken? En als we er zelf niet meer in geloven, kunnen we dan nog wel de morele kracht opbrengen om de lasten van onze eigen verdediging te dragen?

Invloed kwetsbaarheid op weerbaarheid

Wat betekent dit alles voor de weerbaarheid van de westerse samenlevingen en hun gezamenlijke instituties? Het Verenigd Koninkrijk gaat de

20 Robert Putnam, *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community* (New York, Simon and Schuster, 2000) 347.

21 Adviesraad Internationale Vraagstukken, *De wil van het volk? Erosie van de democratische rechtsstaat in Europa*, (Den Haag, juni 2017) 27, 34. Zie: <https://aiv-advies.nl/download/7c4fad84-56e2-4a97-8e1c-46c0d8705cbb.pdf>.

22 Henri Beunders, 'Het beste wapen? Schrijf het betere verhaal', in: *Magazine Nationale Veiligheid en Crisisbeheersing*, Nationaal Coördinator Terrorismedbestrijding en Veiligheid Ed. (14e jaargang 2016, nr. 5/6) 1. Zie: https://www.universiteitleiden.nl/binaries/content/assets/governance-and-global-affairs/isga/magazine-nationale-veiligheid-en-crisisbeheersing-2016-5_6-interactief.pdf. Laatst

23 Francis Fukuyama, *The Great Disruption. Human Nature and the Reconstitution of Social Order* (New York, The Free Press, 1999) 281-282.

24 Robin Niblett, 'Liberalism in Retreat. The Demise of a Dream', in: *Foreign Affairs* (january/february 2017) 18. Zie: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2016-12-12/liberalism-retreat>.

Europese Unie verlaten. Eerloos, als je naar de onderhandelingen kijkt, maar toch. Dat verzwakt de EU.²⁵ In de Verenigde Staten is Donald Trump tot president gekozen op een programma van 'America First'. Dat verzwakt de NAVO. Maar ook het afwijzen van de Europese grondwet bij referendum in 2005, de eenzijdigheid waarmee de Nederlandse missie in Oezgistan in 2010 beëindigd werd, de uitslag van het referendum over het EU-handelsverdrag met Oekraïne in 2016: het zijn misschien geen aantoonbare bewijzen, maar zeker tekenen dat politieke stromingen die vinden dat Nederland zijn veiligheid moet zoeken in het afsluiten van de grenzen, aan kracht hebben gewonnen. Rusland profiteert daarvan. Rusland heeft de twijfel in het Westen niet uitgevonden, maar heeft wel belang bij het steunen van partijen die de samenhang binnen de NAVO en de EU verzwakken en die een alternatief discours houden voor dat van de liberale democratie.²⁶ Rechtstreekse financiële steun van Poetin aan populistische partijen is nog niet bewezen, maar het minste dat gezegd kan worden is dat zij

passen in zijn internationale ambities,²⁷ namelijk verdeeldheid in het Westen, onduidelijkheid over wat nog het verdedigen waard is en daarmee het doel van hybride oorlogvoering – de politieke wil en de geloofwaardigheid op de proef te stellen – dichterbij brengen.

Afschrikking door weerbaarheid

Hiervoor ben ik ingegaan op het theoretisch concept weerbaarheid en op de kwetsbaarheid van het Westen in het licht van de bedreigingen van die weerbaarheid. Dan kom ik nu bij mijn volgende punt: wat stellen beleidsmakers er tegenover? Het klassieke antwoord op dreigingen van buitenaf heet afschrikking. In de definitie van de NAVO is afschrikking het vermogen om een tegenstander ervan te weerhouden tegen ons een vijandelijke actie te ondernemen.²⁸ Moreel is daar een belangrijk onderdeel van, zodat er geen misverstand is over de bereidheid elkaar te verdedigen.²⁹ Weerbaarheid speelt zich vooral af in de sfeer van de bereidheid om die middelen in te zetten.

We kunnen met de instrumenten van mijn vakgebied niet kijken in de ziel van mensen. Wel

-
- 25 Sven Biscop, 'Analysing the EU Global Strategy on foreign and security policy', in: Jochen Rehr (red.), *Handbook on CSDP. The Common Security and Defence Policy of the European Union, 3rd Edition* (Wenen, Bundesministerium für Landesverteidigung und Sport, 2017) 34. Zie: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/handbook_on_csdp_-_3rd_edition_-_jochen_rehr_federica_mogherini.pdf.
- 26 Olga Oliker, 'Putinism. Populism and the Defence of Liberal Democracy', in: *Survival* (Vol. 59, 2017 – Issue 1) 19-20. DOI: 10.1080/00396338.2017.1282669.
- 27 Benjamin Bidder, 'Populisten Netzwerk in Europa; Russlands Rechte Freunde', in: *Spiegel Online* (4 februari 2016). Zie: <http://www.spiegel.de/politik/ausland/russland-wladimir-putins-rechtsextreme-freunde-in-europa-a-1075461-druck.html>; Benjamin Bidder en Philipp Witrock, 'Putin und die Populisten: Das rechte Netz des Kremlin', in: *Spiegel Online* (24 november 2014). Zie: <http://www.spiegel.de/politik/ausland/afd-und-front-national-putin-umwirbt-europas-rechtspopulisten-a-1004746-druck.html>. Of: Melannie Amann, en Pavel Lokshin, 'German Populists Forge Ties with Russia. Moscow's Fifth Column', in: *Spiegel Online* 27 april 2016. Zie: <http://www.spiegel.de/international/germany/german-populists-forge-deeper-ties-with-russia-a-1089562.html>.
- 28 Zie: <http://www.nato.int/docu/review/2015/also-in-2015/deterrence-russia-military/EN/index.htm>.
- 29 Ivo H. Daalder 'Responding to Russia's Resurgence; Not Quiet on the Eastern Front', in: *Foreign Affairs* (november/december 2017) 38. <http://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/fora96&div=132&id=&page=>

*Na een kabinetscrisis beëindigt Nederland
begin 2010 eenzijdig de missie in Uruzgan*

kunnen we tekenen van weerbaarheid proberen terug te vinden in speeches, beleidsintenties, verklaringen en beelden. Weerbaarheid gaat vaak over technische oplossingen en beschermende maatregelen. Maar ook het publieke debat over gemeenschappelijke waarden en doelen wordt door veel auteurs gezien als een bijdrage aan versterking van sociaal kapitaal en moreel in de samenleving.³⁰ Als het doel de moeite waard is, zijn mensen bereid er de nodige offers voor te brengen.³¹

Dankzij nieuwe dreigingen en ontwikkelingen in de samenleving is het concept weerbaarheid doorgedrongen tot het nationale en internationale veiligheidsbeleid.³² Hoe kan de afschrikking van hybride dreigingen worden versterkt? Hoe kunnen Europese samenlevingen de morele kracht vinden om mensen weer een gemeenschappelijk doel te geven? Hoe kan het concept weerbaarheid daarin nuttig zijn?³³ Om dat te ontdekken heb ik een aantal beleidsdocumenten nageplozen op de vraag hoe het concept weerbaarheid of resilience aan de orde komt. Ik heb vooral gekeken naar de vraag in hoeverre daarbij sprake is van 'resilience as maintenance' of van 'resilience as renewal'.

Ik heb naar de volgende stukken gekeken: de slotverklaring van de NAVO-top van staats- en regeringsleiders die in de zomer van 2016 in Warschau is gehouden, de global strategy *Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe* van de Europese Unie van 2016, de *National Security Strategy* van de Verenigde Staten van eind vorig jaar en het regeerakkoord van het kabinet-Rutte III. De stukken geven een actueel beeld van het denken over weerbaarheid door relevante actoren.

Ten eerste de slotverklaring van de NAVO-top van Warschau. Die verklaring legt resilience vooral uit als paraatheid, het garanderen van de continuïteit van essentiële diensten en de veiligheid van de militaire en civiele infrastructuur. Het is een vorm van afschrikking waarbij wordt gepoogd de tegenstander van een aanval af te houden door de indruk te wekken dat zijn dreiging geen effect heeft. Dat doet de NAVO door op de eerste plaats te blijven

onderstrepen dat de aanval op één van de lidstaten wordt beschouwd als een aanval op alle. Ten tweede gebeurt dat door maatregelen zoals de oprichting en stationering van de Very High Readiness Joint Task Force (VJTF) in landen die de dreiging het sterkst ondervinden: de Baltische staten en Polen. Afgezien van de fysieke aanwezigheid van strijdkrachten in de buurt van de oostgrens gaat het ook om het zichtbaar maken van de solidariteit tussen de lidstaten. Wie een van die landen aanvalt, valt letterlijk de andere lidstaten aan omdat de VJTF multinationalaal is samengesteld. Verder spreekt het slotdocument over de noodzaak van resilience van cybernetwerken en diversificatie van de energieaanvoer. En er wordt melding gemaakt van strategische communicatie, waarmee de NAVO-lidstaten een overtuigend verhaal willen hebben.³⁴

De Europese Unie gaat in haar global strategy uitgebreid in op het morele element van resilience. Ze noemt het belang van de weerbaarheid van de democratie, de internationale rechtsorde en de waarden waar de EU op gebaseerd is. Daarbij benadrukt ze dat de naleving van die waarden bijdraagt aan de geloofwaardigheid en invloed in de wereld. Uitgangspunt voor de global strategy is dat wij 'leven in een tijd van een diepgaande crisis binnen en voorbij de Europese Unie.' Waarden staan centraal in het versterken van de weerbaarheid, aldus de global strategy, want: 'To engage responsibly with the world, credibility is vital. The EU's credibility hinges on our unity, on our many achievements, our enduring power

30 Rodin, *The Resilience Dividend*, 63.

31 Bill Durodié, 'The Limitations of Risk Management; Dealing with Disasters and Building Social Resilience', <http://www.durodie.net/pdf/LimitationsRisk%20ManagementinDealingwithDisaster.pdf>; Bill Durodié, 'Cultural influences on resilience and security', in: *Monitor* (September 2004) <http://www.durodie.net/pdf/CulturalInfluences.pdf>.

32 Giegerich, 'Hybrid Warfare and the Changing Character of Conflict', 65-72.

33 Claudia Major, en Christian Mölling, 'A Hybrid Security Policy for Europe; Resilience, Deterrence, and Defense as Leitmotiv, Stiftung Wissenschaft und Politik' (Ed.), in: *SWP Comments* (22 April 2015) <http://nbn-resolving.de:0168-ssoar-429171>.

34 *Warsaw Summit Communiqué. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Warsaw 8-9 July 2016*. Zie: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm.

FOTO NAVO

Nederlandse militairen in Litouwen bij een oefening van de Very High Readiness Joint Task Force van de NAVO (februari 2018)

of attraction, the effectiveness and consistency of our policies, and adherence to our values.’ De waarden zijn: respect voor en de verdediging van de rechten van de mens, individuele vrijheden en de rechtsstaat. Het naleven van die waarden in de binnenlandse en buitenlandse politiek is cruciaal, aldus de EU, en is de sterkste antistof die we hebben tegen gewelddadig extremisme.³⁵

Dan de nieuwe Amerikaanse *National Security Strategy*. Het motto daarvan is – geheel in lijn der politieke verwachtingen – *America First*.³⁶ De visie die aan de strategie ten grondslag ligt, is

dat vrede, veiligheid en welvaart afhankelijk zijn van sterke, soevereine naties. Naties die hun burgers in eigen land respecteren en internationaal samenwerken om vrede te bevorderen. Ook is ze gebaseerd op de overtuiging dat Amerikaanse principes duurzaam en goed zijn voor de wereld. De invloed van Amerika in de wereld is een positieve kracht die kan bijdragen aan de voorwaarden voor vrede en welvaart en voor de ontwikkeling van succesvolle samenlevingen. Over de hele wereld bewonderen naties en individuen waar Amerika voor staat, aldus de Amerikaanse nationale veiligheidsstrategie.

Het woord weerbaarheid – resilience – komt op verschillende plaatsen voor in de Amerikaanse veiligheidsstrategie in de zin van een cultuur van paraatheid en weerbaarheid van overheidsinstellingen, kritische infrastructuur en economische en politieke systemen. De regering-Trump wil burgers en gemeenschappen

35 *Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy*. (Brussel, juni 2016). Zie: http://eeas.europa.eu/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf.

36 *National Security Strategy of the United States of America*. (Washington, D.C., december 2017). Zie: <http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2017/12/2017.pdf>.

voorbereiden op rampen en dreigingen en hen zo beter weerbaar maken. Weerbaarheid wordt ook betrokken op de democratie: een democratie kan maar zo weerbaar zijn als haar burgers. Opgemerkt wordt dat actoren als Rusland de media gebruiken met het doel de legitimiteit van democratieën te ondermijnen. Media, politieke besluitvormingsprocessen, financiële netwerken en persoonlijke data zijn doelwitten van tegenstanders. Burgers en private sectoren moeten samenwerken om onze *way of life* te beschermen, aldus de *National Security Strategy*.³⁷ Geen universele waarden dus, maar 'our God-given rights and liberties' en 'our national heritage'.³⁸

Wat betreft het Nederlandse beleid heb ik gekeken naar het regeerakkoord *Vertrouwen in de toekomst* van het kabinet-Rutte III. Dat is uiteraard een algemene tekst die niet bedoeld is als veiligheidsstrategie. We mogen dit jaar wel van het kabinet een nieuwe veiligheidsstrategie en een nieuwe defensienota verwachten.³⁹ Het regeerakkoord is interessant, omdat het de kaders aangeeft waarbinnen de andere stukken geschreven zullen worden. Het regeerakkoord behandelt het onderwerp vooral impliciet en dan overwegend vanuit een defensieve houding. Dat geldt overigens niet voor de passages over ontwikkelingssamenwerking en de bestrijding van de grondoorzaken van migratie. Daaruit spreekt het voornemen om ook vorm te geven aan de internationale omgeving en dus iets te doen in de zin van transformatieve resilience.

Anders van karakter zijn de passages waarin gesproken wordt van een herkenbaar Nederland. Daarin zijn onze taal, onze vlag, ons volkslied, onze herdenkingen en onze grondwet (vijf keer 'ons') tekenen van trots, vrijheden, rechten en plichten die horen bij Nederland, die we moeten onderhouden, delen en doorgeven aan onze kinderen en aan nieuwkomers. Het regeerakkoord benadrukt het belang van een sterke internationale inbedding. Nederland moet zich niet isoleren, maar een actieve en betrouwbare internationale partner zijn. Het gaat daarbij wel weer om 'onze' manier van leven.⁴⁰ En onze waarden die vooral in de overlevering, in het verleden, gevonden worden.

FOTONAIVO

President Donald J. Trump laat universele waarden los en kiest voor 'our national heritage' en 'our God-given rights and liberties'

Weerbaarheid wordt in het regeerakkoord expliciet genoemd in het streven naar behoud van de rechtsstaat. Het laatste vraagt alertheid en onderhoud om de vrijheid en veiligheid van burgers te kunnen blijven waarborgen. Weerbaarheid betekent hier meegaan met ontwikkelingen in de samenleving en in de technologie, modernisering van wetgeving en investeringen in de justitiële keten. De teksten over het tegengaan van radicalisering zijn vooral defensief van karakter: voorkomen dat haatpredikers een podium wordt geboden, repressieve maatregelen die moeten voorkomen dat vanuit het buitenland in Nederland onwenselijke invloed kan worden gekocht en beperking van geldstromen vanuit onvrije landen waarbij misbruik gemaakt wordt van onze vrijheden. 'Onze democratische rechtsstaat moet weerbaarder worden gemaakt tegen radicale antidemocratische krachten', zegt het regeerakkoord.⁴¹

37 National Security Strategy, 7, 13-14.

38 National Security Strategy, 1.

39 De *Defensienota 2018. Investeren in onze mensen, slagkracht en zichtbaarheid* is verschenen op 26 maart 2018.

40 Regeerakkoord 2017, *Vertrouwen in de toekomst* (Den Haag, 10 oktober 2017) 2, 19. Zie: <https://www.kabinetsformatie2017.nl/documenten/publicaties/2017/10/10/regeerakkoord-vertrouwen-in-de-toekomst>.

41 Regeerakkoord 2017, *Vertrouwen in de toekomst*, 3-5.

Conclusies

Ik heb hierboven drie typen weerbaarheid onderscheiden, namelijk resilience as maintenance ofwel engineering resilience, adaptive resilience en transformative resilience ofwel resilience as renewal. Ik heb aan de hand van de NAVO-definitie ook laten zien dat afschrikking verondersteld wordt geloofwaardiger te zijn als we zelf geloven in de waarden die we willen verdedigen. Zeker als we in een situatie van oorlog onder de mensen verkeren, waarin het niet alleen over fysieke vormen van oorlogvoering gaat.

Ik heb vervolgens vier relevante beleidsdocumenten verkend: de slotverklaring van de NAVO-top van Warschau, de global strategy van de EU, de Amerikaanse *National Security Strategy* en het Nederlandse regeerakkoord. Als we daar de twee meest uiteenlopende vormen van weerbaarheid op loslaten, dan kunnen we vaststellen dat weerbaarheid overwegend wordt uitgelegd als maintenance; het behoud en de bescherming van het bestaande. Weerbaarheid zijn in de door mij bekeken beleidsstukken vooral technische voorzieningen om de samenleving en de defensie beter te beschermen, maatregelen om radicalisering tegen te gaan, het tegenspreken van gewelddadige *narratives*, monitoring en controle.

Het alternatief van transformative resilience wordt nauwelijks geprobeerd. Je zou kunnen wijzen op het belang dat EU-global strategy, in de Amerikaanse *National Security Strategy* en in het Nederlandse regeerakkoord wordt gehecht aan richtinggevende waarden. In het Amerikaanse en het Nederlandse document kom ik vooral 'onze' waarden of 'American values' tegen. Het Europese strategiestuk gaat sterker in op het grensoverschrijdende en universele karakter van de waarden.

Ik ben bang dat we in het Westen iets van onszelf verliezen als we de universaliteit van democratie, mensenrechten en rechtsstaat laten

FOTO MCD, E. DANIELS

In het Nederlandse regeerakkoord is weerbaarheid overwegend maintenance; behoud en bescherming van het bestaande. 'Onze' waarden komen er geregeld in terug

varen en daardoor minder weerbaar worden. Joseph Nye schreef dat de *soft power* van een land voornamelijk rust op drie pijlers: een aantrekkelijke cultuur, politieke waarden die op een betrouwbare manier worden hooggehouden en een buitenlandse politiek die doortrokken is van moreel gezag. De uitdaging ligt hem in het zodanig combineren van deze middelen met economische en militaire *hard power* dat ze elkaar versterken.⁴²

42 Joseph Nye, 'Putin's Rules of Attraction', in: *World Finance*, december 17, 2014. Zie: <https://www.worldfinance.com/home/putins-rules-of-attraction>.

Als we er zelf niet meer in geloven, kunnen we dan nog wel de morele kracht opbrengen om de lasten van onze eigen verdediging te dragen? Durven we militairen op pad te sturen als we er niet ten volle van overtuigd zijn dat zij hun leven inzetten voor de goede zaak? Begint weerbaarheid dan ook in het toepassen van waarden in het eigen beleid? Ik zou heel graag willen dat dat zo is. Daar ligt dus een discours dat mij de moeite waard lijkt om verder te onderzoeken. Waar en in hoeverre kan weerbaarheid zodanig vorm krijgen in het beleid

dat het niet alleen verdedigt wat verdedigd moet worden, maar ook kan leiden tot hervorming, verbetering, van de veiligheidscontext? Welke rol spelen waarden daarbij? Zijn die waarden universeel en wat is dan het bijzondere dat per land kan worden uitgewerkt? Hoe wordt de geloofwaardigheid van het buitenland- en veiligheidsbeleid daarmee versterkt? Welke rol spelen krijgsmachten daarin? Als het mij gegeven is, zijn dat thema's die ik de komende jaren in onderwijs en onderzoek graag verder zou willen uitwerken. ■

The relevance of Clausewitz's *On War* to today's conflicts

Libraries have been filled with works and critiques analysing, examining, deconstructing, explaining, glorifying or reviling Carl von Clausewitz's seminal work *On War*. First published in Germany in 1832, *On War*, consisting of eight books numbering more than seven hundred pages, is still widely read. It is a standard source for those interested in the phenomenon of war and armed conflict. The work is based on rigorous analysis of the wars of the eighteenth and early nineteenth century, all being wars between nation-states. With the rise of intrastate conflicts, civil wars and, in particular, terrorism in the last two decades, some thinkers consider *On War* as a relic from the past. Is *On War* still relevant in the world of today's conflict?

Colonel E.A. de Landmeter*

'The worst readers are those who behave like plundering troops: They take away a few things they can use, dirty and confound the remainder, and revile the whole.'

Friedrich Nietzsche¹

On War is a standard source for those interested in war and armed conflict, in particular after the 1976 translation by Paret and Howard.² Most scholars would agree that *On War* can generally be characterised in two diametrically opposed but accurate ways. First, it is seen as 'the one truly great book on war yet written'³ and second, as 'often quoted but little read'.⁴ Overall, in spite of its flaws and sometimes contradictory insights, it is one of the very few books in the Western world that seeks to present a theory of war.

The work is based on rigorous analysis of the wars of the eighteenth and early nineteenth century, all being wars between nation-states. This premise is why the work is often considered to be applicable only to larger interstate wars. With the rise of intrastate conflicts, civil wars and, in particular, terrorism in the last two decades, a 'new wars' school of thought⁵ has dismissed *On War* as a relic from the past. According to this school violent conflicts emerge less between states; the lines between state and non-state actors are blurred.

* Colonel Eric de Landmeter attended the 2017 course at the UK Royal College of Defence Studies. During this time he read for a Masters International Security and Strategy at King's College London. This article is based on one of a series of three award-winning essays he wrote for this study. The author is currently Defence Attaché in Moscow.

1 F. Nietzsche, *Human, All Too Human, Vol II, part One, Assorted Opinions and Maxims*, 137, trans. R.J. Hollingdale (Cambridge, Cambridge University Press, 1986) 245.

2 C. von Clausewitz, *On War*, transl. and ed. M. Howard, P. Paret (Princeton, Princeton University Press, 1976).

3 B. Brodie, 'Clausewitz: A Passion for War', *World Politics* 25/2 (1973) 228-308.

4 A.J. Echevarria II, *Clausewitz and Contemporary War* (Oxford, Oxford University Press, 2007) 3.

5 B. Schuurman, 'Clausewitz and the 'New Wars' Scholars', *Parameters* 40 (2010)1, 89.

PHOTO US DEPARTMENT OF DEFENSE, A. SMITH

Retired US General and current Secretary of Defence James Mattis during a Q&A session with U.S. Forces on Bagram Airfield, Afghanistan: Mattis admits he doesn't have all the answers, but says reading gives him valuable insights

Mary Kaldor, exemplifying the new wars thinking⁶, argues that the nature of wars has changed.⁷ Violent conflicts tend to be longer, more pervasive, less decisive, fragmented and with more non-state actors claiming power through identity rather than territory.⁸ With the state becoming less of an actor Clausewitz's so-called trinity that links the concept of war to the three tendencies of passion, chance and reason was also undermined by critics like Creveld and Keegan.⁹

Other scholars, such as Toffler, Owens, Summers and others,¹⁰ have additionally argued that the

nature of war has changed because of a Revolution in Military Affairs (RMA).¹¹ They claim that as a result of technology – in

6 Ibid., 90.
 7 M. Kaldor, 'A cosmopolitan response to new wars', *Peace Review* 8:4 (1996) 505.
 8 Ibid., 505-506.
 9 H. Strachan, 'The case for Clausewitz: Reading On War today', *The Direction of War – Contemporary Strategy in Historical Perspective* (Cambridge, Cambridge University Press, 2013) 48, 51.
 10 Strachan, 'The case for Clausewitz', 46-63, and Colin Fleming, *Clausewitz's Timeless Trinity: A Framework for Modern War* (Farnham, Taylor and Francis, 2013).
 11 C. Fleming, *Clausewitz's Timeless Trinity: A Framework for Modern War* (Farnham, Taylor and Francis, 2013) 13-14.

James Mattis (right) and Colin S. Gray (second from right) discuss contemporary and historical military topics. According to Gray Clausewitz's *On War* must be read and re-read to grasp its full meaning.

particular information technology – the disrupting factors that Clausewitz considered integral to the nature of war – uncertainty, danger, fear, courage, chance and friction – could be devalued or made redundant.¹² This article addresses the question whether the historical thinker Clausewitz's main work *On War* is still relevant in the world of today's conflict.

Outline article

First, *On War* will be briefly introduced by explaining its objective. It will be argued that through its methodology of analysing opposing extremes and its non-prescriptive nature it is an important source for the study of war that itself remains a cornerstone for the education of

¹² Strachan, 'The case for Clausewitz', 48.

¹³ C.S. Gray, *Fighting Talk, Forty Maxims on War, Peace, and Strategy* (Washington D.C., Potomac Books, 2009) 61.

strategic leaders. Second, since much of the criticism and discussion about *On War* revolves around the notion that the nature of war has changed, either because of a shift from state to non-state actors or rather because of the ways and means used in war, Clausewitz's view of the nature of the war will be examined, as well as his ideas about the manifestations of war that can change over time.

The third section examines whether some of the main criticisms that *On War* does not explicitly addresses forms of war other than interstate war are true. This section shows that there is proof that 'small wars' are included in Clausewitz's thinking and work. Moreover, a different interpretation will be offered that shows *On War*'s inclusiveness and applicability to other manifestations of war. This links up to a fourth section that explains that *On War*'s central theme of war as a continuation of politics with other means is not state-centric but inclusive for all types of war.

Then, the concept of Clausewitz's so-called (primary) trinity of passion, chance and reason and its derived (secondary) trinity will be discussed. A narrow interpretation of this secondary trinity has led to the persistent view that the trinity and thus Clausewitz are no longer valid. Based on more sophisticated interpretations it will be explained that the trinity allows for a more inclusive and dynamic approach, in which none of the elements should be considered neither in isolation nor in a hierarchical manner.

In conclusion it can be said that *On War* is still a very relevant source if one wants to understand the complex social phenomenon of war and armed conflict. *On War* is rich in ideas that are pertinent to contemporary armed conflict but, as Colin Gray rightly pointed out, it has to be read and re-read to grasp its full meaning.¹³ It should be mentioned that the article does not compare modern conflicts with previous ones; it rather assesses the original source text and relevant studies of scholars in order to see if *On War* can be used for understanding modern conflicts.

Clausewitz's *On War* as a reference

The study of historical wars, as Clausewitz did in his work, could offer us insights in causes of conflict that may lead to identification of enduring characteristics and even principles that inform conceptual models or theories. Studying wars and armed conflicts, both contemporary and historical, will help to identify patterns and common characteristics that inform the development of explanatory theories or models.

Reversely, theoretical models can be used to analyse conflicts. In general, conceptual or theoretical models can help us to understand complex phenomena by specifying individual elements of the whole and mutual relations between these elements using interrelated variables, definitions and propositions.¹⁴ This is what Clausewitz hints at in his preface to *On War* saying that the work attempts to investigate the essence of the phenomena of war and the links 'between these phenomena and the nature of their component parts'.¹⁵

Clausewitz's aim

Clausewitz's aim with *On War* is to capture objective knowledge: observations that are universal to all wars and that he ultimately wanted to present in a theory which he saw as an organised corpus of observations, as fundamental relations between cause and effect.¹⁶ However, the work does not contain such a theoretical system but rather 'offers only material for one',¹⁷ as Clausewitz admits himself.

His insights were based on a rigid study of military history and, in particular, the Napoleonic Wars in which he himself served for some time. Some of the examples from history in *On War* are very illustrative and detailed. In his search for objective knowledge he used the dialectical method of reasoning, which essentially is a critical examination into the truth of an opinion by using a dialogue of opposing (polarities) or contradictory views.

Although Clausewitz was influenced by his contemporary German philosopher Emmanuel

PHOTO: BEELDBANK NIMH

Clausewitz's insights were based on a rigid study of military history and, in particular, the Napoleonic Wars in which he himself served for some time

Kant, this method is reminiscent of the Greek philosophers. In *On War* Clausewitz examines in depth the relations between opposites such as theory and practice, attack and defence, genius and method, all following from the assertion that war in essence is a 'duel' of opposing wills. He deliberately does not seek to reconcile the opposites but rather keeps a tension throughout the book because the enduring altercation between opposing mental pictures of reality in the mind of the commander matters most.¹⁸

War is the realm of uncertainty and Clausewitz therefore asserts that a 'sensitive and discriminating judgement is called for; a skilled intel-

14 F.N. Kerlinger, *Behavioral research: A conceptual approach* (New York, Holt, Rinehart & Winston, 1979).

15 C. von Clausewitz, *On War*, trans. and ed. M. Howard, P. Paret (Princeton, Princeton University Press, 1976) 61. All further references to *On War* are based on this edition.

16 Echevarria, *Contemporary War*, 3

17 Clausewitz, *On War*, 61.

18 Ed. by T. von Ghyczy, B. van Oetinger, C. Bassford, *Clausewitz on Strategy, Inspiration and insight from a master strategist*, Boston Consulting Group (New York, Wiley & Sons, 2001) 19.

ligence to scent out the truth'.¹⁹ This places a premium on knowledge that can only be obtained 'through the medium of reflection, study and thought'.²⁰ This knowledge should be combined with experience from life itself and must become a capability through 'absorption into the mind'.²¹ The knowledge required is not easy to apply²² and the difficulty becomes most extreme at the level of the strategic leader.²³

Although there is no need to be a learned historian, the strategic commander, according to Clausewitz, must be at ease with the 'higher affairs of state' and be familiar with 'current issues, questions under consideration, leading personalities and be able to form sound judgements'.²⁴

The value of studying and reflection

This understanding of the value of studying history and theory in combination with practice is widely shared in military education systems throughout the modern world. At higher level more emphasis is given to study of history and theory in order to develop critical analysis and judgment. At the strategic level prescriptive doctrines no longer work as they do at lower military tactical and technical levels where situations are less ambiguous and often more predictable.²⁵

Retired US General and current Secretary of Defence, Jim Mattis famously said: '[My reading] doesn't give me all the answers, but it lights what is often a dark path ahead. [...] Ultimately, a real understanding of history means that we face nothing new under the sun'.²⁶ *On War* is not an easy book, nor is its object, war. It does not offer solutions but rather stimulates thinking and reflection by way of its method of reasoning. According to Gray, Clausewitz's *On War*, Sun-Tzu's *Art of War* and Thucydides' *Peloponnesian War* constitute the essential trilogy for understanding strategy.²⁷

The nature of war

A social phenomenon

War is a social phenomenon that is aimed at imposing one's will on one's opponent through the use of force; an interaction between opposing forces that in theory leads to extremes, but that in practice will be moderated by external and human factors. It will be argued that although *On War* is written in a state-centric era, Clausewitz himself acknowledged the fact that war can have different manifestations through history depending on actors, purpose, and even means available at the time.

According to Clausewitz, war is part of man's social existence.²⁸ It is 'a clash between major interests, which is resolved by bloodshed – that is the only way in which it differs from other conflicts'.²⁹ He defines war as a social activity between actors with a will of their own and with hostile feelings and intentions and emotions³⁰, the 'collision of two living forces'³¹ that are 'opposed in equal measure to each other'.³² He continues with the thesis that war in itself has no logical limit to the application of force. Each side will compel 'its opponent to follow suit; a reciprocal action that must lead, in theory, to extremes'³³ in use of force, exertion of strength and to rendering the enemy powerless.

No final results

For Clausewitz the 'absolute war' was the theoretical, unbound manifestation of war, with a tendency towards unlimited violence in order

19 Clausewitz, *On War*, 101.

20 Ibid., 146.

21 Ibid., 147.

22 Ibid., 146.

23 Ibid.

24 Ibid.

25 M.I. Handel, 'Who is afraid of Carl von Clausewitz? A guide to the perplexed', *Strategic Studies: A Reader* (Second Edition), T.G. Mahnken and J.A. Maiolo (eds) (Abingdon, Routledge, 2014) 54.

26 J.R. Russell, Strifeblog. 'With rifle and bibliography: General Mattis on professional reading', May 7, 2013. See <http://www.strifeblog.org/2013/05/07/with-rifle-and-bibliography-general-mattis-on-professional-reading/>.

27 Gray, *Forty Maxims on War*, 58.

28 Clausewitz, *On War*, 149.

29 Ibid.

30 Ibid., 76.

31 Ibid., 77.

32 Ibid., 83.

33 Ibid., 77, emphasis added.

to achieve one's objectives. But, as he later on explains, that concept cannot exist in practice as it will always be limited by human and environmental factors. Starting from a theoretically absolute maximum, Clausewitz peels of the layers and comes to a more realistic understanding. As a result, war is never an isolated act, its results are never final and, moreover, the struggle is probabilistic in nature; chance plays an important role.

His fundamental point that war is a human activity leads him to develop his ideas about human factors such as rational political calculations, insufficient or inaccurate intelligence, the aversion to take risks or the inability to use all one's forces at once, which will all have moderating effects on the absolute, theoretical concept of war.³⁴

Friction

Nevertheless, Clausewitz knew that war even in its moderated form is not a pleasant affair; it is brutal and violent, and right from the start, he makes that point clear to the reader.³⁵ The accumulated effect of factors, such as danger, physical exertion, intelligence or lack thereof, and influence of environment and weather, all depending on chance and probability, are the factors that distinguish real war from war on paper.³⁶ Clausewitz brought these together in the concept of friction. 'Everything in war is simple, but the simplest thing is difficult.'³⁷

Critics, most notably Mary Kaldor, have argued that the nature of war has changed in the last decades.³⁸ As Clausewitz defines war just as 'an act of force to compel our enemy to do our will'³⁹ it follows that its nature must, according to this simple description, be unchanging.⁴⁰ The appearance of the war may, however, change over time. Clausewitz recognized war's ability to change its appearance when he compared war to a chameleon that can adapt its characteristics to a given case.⁴¹ Appearances that are defined by a wide range of contextual factors.⁴² Clausewitz said: '...man invented appropriate devices to gain advantage in combat, and these brought about great changes in the forms of fighting. Still, no matter how it is constituted, the concept

PHOTO THEORY TALKS

According to Mary Kaldor the nature of war has changed in the last decades

of fighting remains unchanged. That is what we mean by war'.⁴³

Every age has its own kind of war

Based on a historical overview from the wars of Alexander to the age of Napoleon,⁴⁴ Clausewitz finally concluded that every age had its own kind of war, with limiting conditions and preconceptions as a result of particular characteristics of actors and means, without signifying a fundamental change in the nature of war.⁴⁵

34 Handel, 'Who is afraid of Carl von Clausewitz', 58.

35 B. Brodie, 'The Continuing Relevance of On War', in Carl von Clausewitz, *On War*, trans. and ed. M. Howard and P. Paret (Princeton, Princeton University Press, 1993) 48; Clausewitz, *On War*, 76.

36 Clausewitz, *On War*, 119.

37 Ibid.

38 Kaldor, 'A cosmopolitan response to New Wars', 505.

39 Clausewitz, *On War*, 75.

40 Strachan, 'The case for Clausewitz', 51.

41 Clausewitz, *On War*, 89.

42 Schuurman, 'Clausewitz and the "New Wars" Scholars', 95.

43 Clausewitz, *On War*, 127.

44 Ibid., 586-594.

45 Schuurman, 'Clausewitz and the "New Wars" Scholars', 97.

Technological developments, such as the Revolution of Military Affairs, that would alter the nature of the war by lifting reducing friction and lifting ‘the fog of war’ have changed the way wars are fought but did not deliver on their promise; in recent wars, such as in Iraq and Afghanistan, all elements of friction occurred at all levels. No actor in armed conflict, past or

present, has been able to escape the influences of friction, chance and luck.⁴⁶

On War offers a framework for the understanding of war as a social phenomenon, that is the collision between living forces. It includes rational and non-rational elements, physical and moral factors as well as uncertainty, friction, and chance.⁴⁷ Although the way the war is fought may change over time, its nature has not yet fundamentally changed.

Clausewitz and other forms of war

It is likely that Clausewitz’s thinking is predominantly influenced by the intrastate wars of his time. So, what can be said about specific references to other forms of war? He seemed to be interested in small wars because of the relationship between relative strengths of opponents and their strategy and tactics; partisans might lack tactical strength but can still achieve strategic effects through limited actions.⁴⁸ As a teacher at the Berlin War College, Clausewitz lectured and wrote on small wars⁴⁹ by analysing the Vendee Rebellion (1793-1796), the Uprising in Tirol (1809), as well as the Spanish Guerrilla (1809).

In this context, Daase and Schindler refer to the so-called *Bekennnisdenschrift* in which Clausewitz advocated a people’s revolt and a plan for a revolt of the Prussian people against the French occupant.⁵⁰ And in *On War* itself, in chapter 26 of Book Six titled ‘The people in Arms’, he describes the actions of a ‘politically aware, passionate people, fighting for national independence, and not ready to accept the outcome of battle’.⁵¹ He wrote in detail about the use of the guerrilla,⁵² which he saw as complimentary to the regular forces.

Contrary to his critics’ opinions, Clausewitz can be seen as an ‘innovative theorist of small asymmetric wars’.⁵³ He can be considered as having laid the foundations for modern thinking on asymmetric warfare by examining in *On War* the relation between a stronger and weaker adversary⁵⁴ and the advantages of the defence

As a teacher at the Berlin War College, Clausewitz lectured and wrote on small wars by analysing the Uprising in Tirol (1809), as well as the Spanish Guerrilla (1809)

46 Ibid., 95.

47 Handel, ‘Who is afraid...’, 58.

48 Strachan, ‘The case for Clausewitz’, 59.

49 Ibid., 58.

50 C. Daase and S. Schindler, ‘Clausewitz, Guerillakrieg Und Terrorismus. Zur Aktualität Einer Missverstandenen Kriegstheorie’, *Politische Vierteljahresschrift* 50, 4 (2009) 703.

51 Strachan, ‘The case for Clausewitz’, 60.

52 B. Heuser, *Reading Clausewitz* (London, Random House, 2002) 136.

53 Daase, Schindler, ‘Clausewitz, Guerillakrieg Und Terrorismus’, 701-31.

54 Heuser, *Reading Clausewitz*, 137.

PHOTO AP

The Algerian War of Independence is an example of asymmetric warfare, of which Clausewitz laid the foundation for modern thinking by examining the relations between a stronger and a weaker adversary and the advantages of the defence over the attack

over the attack. The first book already sets the scene by introducing the idea of ‘wearing down the enemy’ by using the duration of the war to bring about a gradual exhaustion of his physical and moral resistance. Using one’s limited means to the level as to just balance any superiority the opponent may possess, could be enough to make him realise that the political objective in the end is not worth the effort.

This method of wearing down the enemy evidently applies to many cases where the ‘weak endeavour to resist the strong’.⁵⁵ Heuser asserts that Clausewitz strongly influenced 20th century thinkers on guerrilla and asymmetric warfare like Lenin, T.E. Lawrence, who praises *On War* in *The Seven Pillars of Wisdom*, and above all Mao Zedong.⁵⁶ Mao may have built his theory of the People’s War on the ideas of Clausewitz whom he apparently had studied and admired.⁵⁷

Additionally, one should not only focus on texts with explicit reference to small wars.⁵⁸

According to Daase and Schindler, asymmetric wars may implicitly be omnipresent in Clausewitz’s main work. Small wars, just like other forms of war, are part of the well-known formula that war is an extension of politics with other means.⁵⁹ This is contrary to what other scholars believe who actually saw the formula as not being up-to-date or even obsolete,⁶⁰ arguing that the ‘politics’ (*Politik* in the German text⁶¹) in the formula strictly refers to the state.

Three misunderstandings

Daase and Schindler explain that mainly three misunderstandings conceal the fact that

-
- 55 Clausewitz, *On War*, 94.
  - 56 Heuser, *Reading Clausewitz*, 138, 139.
  - 57 *Ibid.*, 141.
  - 58 Daase, Schindler, ‘Clausewitz, Guerillakrieg Und Terrorismus’, 706.
  - 59 *Ibid.*
  - 60 *Ibid.*, 707.
  - 61 Carl von Clausewitz, *Vom Kriege*, Ungekürzter Text nach der Erstauflage (1832-34) (Frankfurt/Main, Ullstein, 1980), e.g. 34, 674’.

PHOTO GOETHE-UNIVERSITÄT FRANKFURT AM MAIN

Christopher Daase claims that asymmetric wars may implicitly be omnipresent in Clausewitz's main work

Clausewitz refers to all forms of conflicts. First, the relation between politics and war is to be considered as being of a *descriptive* factual nature and not as *normative*. Criticism often reflects the way how war and its elements *should* be seen and not *how* they actually are. Second, building on the previous argument, the relationship between war and politics is often understood as the military being instrumentally subordinated to the political whereas Clausewitz's point is that war is always political in nature and has no logic of its own, regardless of whether the political or military body define the political purpose and strategic aims. Finally, Daase and Schindler point out that in *On War* the term 'politics' (*Politik*) is actor neutral and should therefore be seen as a formal theoretical concept of politics

rather than being determined only through stately power and security interests and structures.⁶²

Herbert-Rothe goes a step further by saying that Clausewitz employed a very wide concept of what a state embodied. A modern term which expresses this better would be community and particularly 'warring community', not state in a modern sense.⁶³ The concept of the state 'in fact means any kind of 'community at war'' and that 'political could embody any purpose and value assigned to it by a warring community'.⁶⁴

All kind of wars

Upon close scrutiny of the text, it appears that the state as entity is not often explicitly mentioned; Clausewitz uses the term in a general sense. The term 'Politik' is not clearly defined⁶⁵ and even in the German text non-state actors or other forms of war are not explicitly excluded. So, the interpretation that Clausewitz implicitly embraces them is justifiable.

Moreover, following the argument that the body setting the policy/politics is to be seen as neutral or 'warring community', the conclusion that *On War* offers a framework that can be applied to all kind of wars including small, asymmetrical ones, is highly plausible.

Considering the fact that Clausewitz himself explicitly writes in both *On War* and in other works on the subject of 'small wars' and that his work has inspired well-known theorists of guerrilla and people's wars, it is hard to sustain the argument that *On War* is only applicable in wars between states.

Politics and new wars

As noted previously, arguably one of the most important points of *On War* is the insight that war is firmly related to the political purpose, the reason why the war is fought in the first place.⁶⁶ In practice, the leadership of a community sets the policy. This applies not only to states; even the most 'violent insurgents envision their actions as working toward a cause they perceive to be rational'.⁶⁷ The idea that war is an instrument in the hands of a principal to achieve an

62 Ibid.

63 A. Herberg-Rothe and J.W. Honig, 'War without End(s): The End of Clausewitz?', *Distinktion: Journal of Social Theory* (2007) 8:2, 143.

64 Ibid., 135.

65 Strachan, 'The case for Clausewitz', 60

66 Clausewitz, *On War*, 69, 80, 87, 605.

67 Schuurman, 'Clausewitz and the "New Wars" Scholars', 96.

SIR HEW STRACHAN

Is the Nature of War Immutable and
the Character of War Changing?

PHOTO US ARMY: R. MARTIN

Military historian Hew Strachan thinks that Clausewitz is not so much a discoverer but rather an innovator, giving earlier knowledge a deeper conceptual meaning

objective is not new and can also be found in the classical works of, for instance, Thucydides and Machiavelli. In this regard Clausewitz is not so much a discoverer but rather an innovator,⁶⁸ expanding on earlier knowledge and giving it a deeper conceptual meaning.

As mentioned earlier, Clausewitz was looking for relationships between the elements of the whole. The relation between the political objectives and the use of force as a means to achieve them is dynamic: once war has started, the opponents will clash as will their policies. That reciprocity will create its own dynamic and can have consequences very different from the policies that are meant to be guiding it.⁶⁹ In other words, the initial political objective is not immune to change; it can and will adapt to the course of the war. Clausewitz's often quoted 'formula' that war is merely the continuation of policy with other means can be seen as linear and exclusive: when all other means have

proven ineffectual the war takes over. In this interpretation diplomacy and negotiation are merely alternatives for the use of force.⁷⁰

However, as Kaldor points out, armed conflict and in particular the new wars with its complex mix of actors, aims, economics or identity politics require comprehensive political approaches.⁷¹ It is here that Kaldor finds Clausewitz at her side: he demonstrated in chapter six of the final book eight a more sophisticated understanding of the role of politics.

'War is simply a continuation of political intercourse, with the addition of other means. We deliberately use the phrase "with the

68 Brodie, 'Continuing relevance', 58.

69 Strachan, 'The case for Clausewitz', 55.

70 Kaldor, 'A Cosmopolitan response', 509.

71 Ibid.

addition of other means” because we also want to make it clear that war in itself does not suspend political intercourse or change it into something entirely different.’ He continues: ‘The main lines along which military events progress, and to which they are restricted, are political lines that continue throughout the war into the subsequent peace. How could it be otherwise?’⁷²

Thomas Waldman explains that each of the three tendencies of Clausewitz's primary trinity is mainly manifested in a corresponding subject within society: respectively, the people, the commander and his army, and the government

Clausewitz's trinity

Much of the debate on the relevance of *On War* focusses on Clausewitz's 'paradoxal' or 'wondrous' trinity.⁷³ 'As a total phenomenon its dominant tendencies always make war a paradoxal trinity – composed of primordial violence, hatred, and enmity, which are to be regarded as a blind natural force; of the play of chance and probability within which the creative spirit is free to roam; and of its element of subordination, as an instrument of policy, which makes it subject to reason alone'.⁷⁴

Depending on the scholar, the trinity of violence, chance and reason, is sometimes also referred to as 'hostility, chance and purpose'⁷⁵ or even 'irrational, non-rational and rational factors'.⁷⁶ However, this trinity should be considered as the 'primary' or the 'objective' trinity. In his 2016 treatise, Thomas Waldman⁷⁷ explains that each of the three tendencies of this primary trinity is mainly manifested in a corresponding subject within society: respectively, the people, the commander and his army, and the government. This set of three elements constitutes the 'secondary' or 'subjective' trinity.⁷⁸ The second trinity is merely an *application* of the first. The actors are elements of the *state* or society but not of *war* itself.⁷⁹

Misconception

Confusion arises in the interpretation of the secondary trinity. Crucial but much overlooked or misinterpreted is the word 'mainly'⁸⁰ which indicates that the respective tendencies are not exclusively reserved or devoted (*zugewendet*) to the actors mentioned but merely could be instilled in other groups or stakeholders too. But, because the elements of the secondary trinity look remarkably like the main constituent elements of the state, many interpreters only considered this secondary trinity and arrived at the concept of 'trinitarian warfare', in which three actors are represented in a fixed triangle with the government at the top and the military and the population subordinated to the leaders.⁸¹

As a consequence, this interpretation results in a persistent state-centric interpretation of *On War*

72 Clausewitz, *On War*, 605.

73 'Paradoxal' is in line with the Paret translation. Often the trinity is referred to as 'wondrous' which is closer to the German 'wunderliche Dreifaltigkeit' (*Vom Kriege*, 36). The word *paradox* could lead to a debate because a *paradox* suggest that elements are contradictory and not reconcilable. Honig and Rothe argue that the tendencies are to be understood as the extremes of a continuum, not as opposites.

74 Clausewitz, 89.

75 Echevarria, *Contemporary War*, 55.

76 T. Waldman, *War, Clausewitz and the Trinity* (Abingdon, Taylor and Francis, 2016) 6.

77 Ibid.

78 Ibid.

79 Strachan, 'The case for Clausewitz', 46.

80 The German text uses the word 'mehr' (*Eng: more*), an indication for relative amount but not quite the same as 'mainly', let alone exclusive.

81 Strachan, 'The case for Clausewitz', 47.

PHOTO US ARMY

The state-centric 'Clausewitz renaissance in the USA' logically led to criticism that in time of increasing non-state wars the 'Clausewitzian Universe' would rapidly become out of date and would no longer help us in understanding war

and the assertion that Clausewitz's theory only applies to interstate warfare.⁸² The state-centric 'Clausewitz renaissance in the USA'⁸³ logically led to criticism that in time of increasing non-state wars the 'Clausewitzian Universe' would rapidly become out of date and, as Van Creveld concluded, would no longer help us in understanding war.⁸⁴

However, that is a misconception. As mentioned earlier, Clausewitz's reasoning was based on the analysis of polarities, the opposite between poles that are elements of larger whole – like the two poles of a magnet are inseparable as a third unity, the magnet.⁸⁵ Clausewitz understood polarity as a relationship between the opposites rather than one between different 'things'.⁸⁶ As a result, one should look at the trinity as a continuum of opposing but inseparable attractions with the object 'war' floating in between. The three tendencies are not at all static but 'variable in their relation to one another. A theory that ignores any of them or seeks to fix an arbitrary relationship between them would

conflict with reality to such an extent that for this reason alone it would be totally useless'.⁸⁷

Several authors⁸⁸ have refuted the narrow interpretation of the trinity and offer interpretations that allow for inclusion of other actors than the state and also argue that the primary trinity is applicable to all forms of war because its three tendencies of passion, chance and reason are universal. For example, Waldman adds an additional layer of context to the trinity that accounts for the 'varying conditions in which societies conduct their wars'.⁸⁹ His

82 Herberg-Rothe, Honig, 'War without End(s)', 143.

83 Ibid., 144.

84 M. van Creveld, *The Transformation of War* (New York, Free Press, 1991) 58.

85 A. Herberg-Rothe, *Clausewitz's Puzzle, The Political Theory of War* (Oxford, Oxford university Press, 2007) 124.

86 Ibid., 125.

87 Clausewitz, *On War*, 89.

88 Such as Daase, Schilling, Bassford, Herberg-Rothe, Waldman, Schuurman.

89 Waldman, *Clausewitz and the Trinity*, 185.

It can be concluded that Clausewitz's trinity offers an inclusive tool for analysis that can be applied to many forms of war

conclusion that the trinity can be considered a unity – an indivisible and integrated whole – allows for a better understanding of the secondary trinity as a framework for capturing the manifestation of the three primary forces in relation to particular wars. 'The primary tendencies of policy, chance and passion are typically associated, respectively, with the political leadership, fighting forces and popular base, but a closer examination reveals the varying impact of all three on all social groups'.⁹⁰

Inclusive tool

Combined with Daase and Schilling's observation that *On War* is often considered to be normative rather than descriptive and Herberg-Rothe's interpretation that Clausewitz's understanding of the state is not like the modern one but rather a 'community at war', it can be concluded that the trinity offers an inclusive tool for analysis that can be applied to many forms of wars in which the three tendencies of passion, chance and reason express themselves in varying degrees according to the context.

Mary Kaldor, herself a firm critic of Clausewitz, concluded in 2013: 'So, if we think of the trinity in terms of the institutions of the state, the army and the people, then it cannot apply. But if we think of the trinity as a concept for explaining how disparate social and ethical tendencies are united in war, then it is clearly very relevant'.⁹¹

Reflections

The mere fact that almost two hundred years after its inception we still study and discuss *On War* is in itself a proof of its exceptional status. Notwithstanding the fact that the ambiguities in the work allowed ideological enemies to claim it as authoritative for their thinking⁹² and the very competitive advanced academic debate in the last decades, it appears that *On War* and Clausewitz are still relevant in today's world of conflicts as a work for all times because its ideas underpin much of our corpus of knowledge of armed conflict.⁹³

On War can be seen as a conceptual model, a framework for understanding the complexities of war. Its way of reasoning through proposal and counter proposal, using rhetorical questions and answers and comparing theory with reality makes *On War* today a stimulating work for the education of strategic leaders. As Clausewitz himself explains in his foreword, *On War* is a collection of 'certain ideas and convictions [...] like small nuggets of metal'.⁹⁴ The mere fact that the work is unfinished and neither a fully developed theory nor a checklist actually contributes to its value because it forces the reader to interpret before applying the ideas to reality and 'any theoretical work of this type that is devoid of apparent or real contradictions could never represent a realistic analysis of the real world of war'.⁹⁵

Much of the discussion about *On War* revolves around the issue whether the nature of war has changed or rather the ways in which war manifests itself. Based on both Clausewitz's text as well as recent studies, it can be concluded

90 Ibid.

91 M. Kaldor, 'In Defence of New Wars', *Stability* 2013 2 (1):4, 1-16, 11.

92 L. Freedman, *Strategy – A History* (Oxford, Oxford University Press, 2013) 86.

93 Echevarria, *Contemporary War*, 196.

94 Clausewitz, *On War*, 62.

95 Handel, 'Who is afraid...', 54.

that at this point in time the nature of war has not changed but that its manifestations indeed have. The continuously new and changing forms of war in the twenty-first century will most likely generate intense study and debate, but as Clausewitz taught us, we should take our time before being overawed by first impressions.⁹⁶

Unlike scholars in the past decades have written, Clausewitz implies, and does not exclude, the possibility of other wars than the nation-state war, albeit not explicitly. In his earlier writings and lectures he has treated concepts of 'small wars.' He has advocated the possibility of people's war when Prussia was occupied by France and wrote a chapter in *On War* on the subject. Moreover, it can be concluded that Clausewitz included other types of war and non-state actors in his overall theory because his notion of the state is wider and more inclusive than the narrow interpretation of the modern nation-state.

His 'wondrous' trinity helps to develop an understanding for the interlinked tendencies and relations between actors and their motivations. The first 'wondrous' trinity explains the motivations and the tendencies that are linked in war. The second trinity links the tendencies to actors in societies within its specific context of time and place and can serve as a tool to examine and understand any war at hand.

One of the positive results of the critiques in the last two decades following the 'new wars' thinking is a revival of Clausewitzian scholarship⁹⁷ that has led to much more sophisticated interpretations of *On War* and, as a consequence, the phenomenon of war itself. We should treat *On War* 'as a living document'.⁹⁸ As Fleming concludes, the ideas of Clausewitz and the 'new wars' trend are not at all mutually exclusive.⁹⁹ Rather, Clausewitz's concepts to analyse ostensibly new wars in combination with the 'new wars' ideas could help us to unravel the complexities of modern armed conflicts. If anything, the primacy of politics, as argued by Clausewitz, rather than violence, might prove even more essential nowadays than in 'conventional' wars between 'states'.¹⁰⁰

Other literature

- T. Corn, 'From Mars to Minerva: Clausewitz, Liddell Hart, and the Two Western Ways of War', *Small Wars Journal* (May 21, 2011) 1- 32
- C.S. Gray, *The Future of Strategy* (Cambridge, Polity Press, 2015)
- C.S. Gray, 'Clausewitz, History, and the Future Strategic World', *The Occasional* 47, June 2003, 1-24
- S.B. Griffith [trans.], *Sun Tzu: The Art of War* (Oxford, Oxford University Press, 1971)
- A. Herberg-Rothe, 'Clausewitz's "Wondrous Trinity" as a Coordinate System of War and Violent Conflict', *International Journal of Conflict and Violence* 3 (2) (2009) 204-219
- A. Herberg-Rothe, 'Clausewitz's "Wondrous Trinity" as General Theory of War and Violent Conflict', *Theoria: A Journal of Social and Political Theory* 114, War and Terror (2007) 48-73
- A. Herberg-Rothe, 'Theory and Practice: The Inevitable Dialectics. Thinking with and beyond Clausewitz's Concept of Theory', *Militaire Spectator* 184 (2015) (4) 160-172
- B. Heuser, *The Strategy Makers. Thoughts on War and Society from Machiavelli to Clausewitz* (Santa Barbara, Praeger, 2010)
- B. Heuser, *The Evolution of Strategy: Thinking War from Antiquity to the Present* (Cambridge, Cambridge University Press, 2010)
- P. Paret (ed.), *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age* (Princeton, Princeton University Press, 1986)
- M.L.R. Smith, 'Strategy in an age of Low Intensity warfare: why Clausewitz is still more relevant than his critics', in I. Duyvesteyn and J. Angstrom, *Rethinking Modern War* (London, Frank Cass, 2005) 28-64 ■

96 Waldman, *Clausewitz and the Trinity*, 186.

97 C.M. Fleming, 'New or Old Wars? Debating a Clausewitzian Future', *Journal of Strategic Studies* 32:2 (2009) 213-241, 231.

98 C.S. Gray, 'Clausewitz, History, and the Future Strategic World', *The Occasional* 47 (2003)14.

99 Fleming, 'New or Old Wars', 238.

100 Ibid.

Morele krachten

De interpretatie van morele vraagstukken in militaire operaties

Naar extreem uit de hand gelopen morele situaties, zoals de incidenten in de Abu Ghraib gevangenis in Irak, is relatief veel onderzoek gedaan. Dergelijke situaties zijn gelukkig een uitzondering. Vaak zijn het juist 'kleine' morele dilemma's die een rol spelen in het dagelijks leven van militairen tijdens missies. Dit artikel is gebaseerd op het proefschrift van de auteur en geeft inzicht in de dagelijkse morele uitdagingen, bijvoorbeeld tijdens Task Force Uruzgan. Inzicht in deze dagelijkse morele uitdagingen kan de voorbereiding van missies en inzet versterken, evenals de militaire opleidingen. Welke psychologische mechanismen hangen samen met het omgaan met dergelijke vraagstukken? Welke rol spelen emoties bijvoorbeeld? Hoe zit het met reflectie op het eigen gedrag? En wat zijn de implicaties voor Defensie?

Dr. M.C. de Graaff*

Patrouille in Chora, Afghanistan. In het dagelijks leven van militairen op uitzending spelen juist 'kleine' morele dilemma's een rol

FOTO MCD, D. DE VAAL

Dit artikel gaat in op psychologische processen die samenhangen met de interpretatie van morele vraagstukken die militairen ervaren gedurende militaire operaties. Er worden drie categorieën dagelijkse morele uitdagingen uiteengezet, die elk verschillende emoties en gedrag oproepen. Als het gaat om de morele identiteit blijkt het element moreel besef bij militairen het sterkst te zijn ontwikkeld, terwijl het reflecteren op het eigen gedrag en de mate van verantwoordelijkheidsgevoel aandacht behoeven. Daarnaast blijkt dat 'hoog intense situaties' minder zorgvuldig of moreel verantwoord worden benaderd.

Tijdens sociale patrouilles komen Nederlandse militairen in contact met de lokale bevolking. Elke dag zien ze een man en vrouw met een ziek kind langs de route. Het blijkt dat het meisje een ernstige infectie heeft opgelopen en haar gezondheid gaat zienderogen achteruit. De Nederlandse militairen hebben een mannelijke medisch hulpverlener bij zich die het kind hulp kan bieden. Maar volgens de lokale cultuur en de wens van de ouders mag een meisje niet geholpen worden door een man. De familie heeft niet de financiële middelen om zelf medische hulp te regelen of naar de dichtstbijzijnde ziekenpost te reizen. Als het meisje nu geen hulp krijgt zal de infectie haar waarschijnlijk fataal worden, terwijl de hulp medisch gezien niet veel voorstelt en gemakkelijk geboden kan worden. Dit stelt de militairen voor een lastige beslissing: moeten ze tegen de wil van de ouders ingaan en het meisje behandelen? Of moeten ze zich neerleggen bij de keuze van de ouders? (Voorbeeld uit een interview over een missie naar Afghanistan)

* Dr. Miriam de Graaff is werkzaam als senior integriteitsadviseur bij de Centrale Organisatie Integriteit Defensie.

- 1 Bijvoorbeeld: A.R. Blais, & M.M. Thompson, *Decision processes in military moral dilemmas: The role of moral intensity and moral judgment* No. DRDC-TORONTO-TR-2008-190 (Toronto, Canada, Defence Research and Development, 2008); M.C. De Graaff, P.W. De Vries, W.J. Van Bijlevelt, W.J. & E. Giebels, 'Ethical leadership in the military, the gap between theory and practice in ethics education', in: P.J. Olsthoorn (Ed.), *Ethics in military leadership*. (Leiden, Brill, 2017); P. Tripodi, 'Peacekeepers, moral autonomy and the use of force', in: *Journal of Military Ethics* (5) (2006) 214-232; M. Schut, & R. Moelker, 'Respectful Agents: Between the Scylla and Charybdis of Cultural and Moral Incapacity', in: *Journal of Military Ethics* (14) (2015) 232-246; M. Schut, M.C. de Graaff & D. Verweij, 'Moral Emotions during Military Deployments of Dutch Forces. A Qualitative Study on Moral Emotions in Intercultural Interactions', in: *Armed Forces & Society* (41) (2015) 616-638; P. Olsthoorn, M. Bollen & R. Beeres, 'Dual loyalties in military medical care – between ethics and effectiveness', in: H. Amersfoort, R. Moelker, J. Soeters & D. Verweij (Eds.), *Moral responsibility and military effectiveness* (Den Haag, Asser Press 2013) 79-96.
- 2 P. Robinson, 'Ethics training and development in the military', in: *Parameters* (37) (2007) 23; M.M. Thompson & R. Jetly, 'Battlefield ethics training: integrating ethical scenarios in high-intensity military field exercises', in: *European journal of psychotraumatology* (5) (2014) 23668; C.H. Warner, G.N. Appenzeller, A. Mobbs, J.R. Parker, C.M. Warner, T. Grieger & C.W. Hoge, 'Effectiveness of battlefield-ethics training during combat deployment: A programme assessment', in: *The Lancet* (378) (2011) 915-924; W. A. Broesder, T.P. Op den Buijs, A.L. Vogelaar & M.C. Euwema, 'Can Soldiers Combine Swords and Ploughshares? The Construction of the Warrior-Peacekeeper Role Identity Survey (WPRIS)', in: *Armed Forces & Society* (41) (2015) 519-540.
- 3 E. Wortel, & J. Bosch, 'Strengthening moral competence: A "train the trainer" course on military ethics', in: *Journal of Military Ethics* (10) (2011)17-35; De Graaff, De Vries et al., 2017.
- 4 M.C. de Graaff, F.D.A. Den Besten, E. Giebels & D.E.M. Verweij, 'Moral Judgement in War and Peacekeeping Operations: An Empirical Review', in: T.R. Ellsner & R. Janke (Eds.), *Didactics of Military Ethics* (Leiden, Brill, 2016) 75-111.
- 5 De Graaff, Den Besten et al., 2016a.
- 6 Bijvoorbeeld: P.T. Bartone, 'Preventing prisoner abuse: Leadership lessons of Abu Ghraib', in: *Ethics & Behavior* (20) (2010) 161-173.

In de (Nederlandse) militaire context is veel over morele dilemma's geschreven.¹ Ook is er aandacht voor ethiek in militaire trainingen,² zoals binnen de Nederlandse krijgsmacht in de officiersopleidingen en in de verdiepingscursus militaire ethiek.³ Echter, nationaal en internationaal is er nog weinig empirisch onderzoek gedaan naar hoe moraliteit in de militaire context werkt.⁴ Uit een recente reviewstudie komt naar voren dat empirisch onderzoek naar morele besluitvorming (*moral judgment*) in de militaire context tussen 1985 en 2013 beperkt blijft tot 33 gepubliceerde studies.⁵ De situaties die in deze studies behandeld worden, zijn vaak extreem. Ze hebben veelal betrekking op uit de hand gelopen situaties, zoals de incidenten in de Abu Ghraib gevangenis in Irak, ook wel morele overtredingen (*moral transgressions*) genoemd.⁶

Aangezien dergelijke situaties (gelukkig) niet in alle missies voorkomen, is het belangrijk om te weten wat zich afspeelt in het *dagelijkse* leven van militairen tijdens militaire operaties. Dit is immers voor veel meer militairen herkenbaar en kan hun werk en beleving van de gebeurtenissen beïnvloeden. Inzicht in de dagelijkse morele uitdagingen van militaire operaties kan de voorbereiding van missies en inzet versterken, evenals de militaire opleidingen.

Patrouille in de Baluchi-vallei, Afghanistan, maart 2009. Nationaal en internationaal is er nog weinig empirisch onderzoek gedaan naar hoe moraliteit in de militaire context werkt

FOTO MCD, G. VAN ES

De basis voor dit artikel is het proefschrift van de auteur *Moral Forces, interpreting ethical challenges in military operations* uit 2017. Voor het promotie-onderzoek werden militairen geïnterviewd voor, tijdens en na uitzending. De auteur ging daarvoor in 2010 met de laatste groep militairen van Task Force Uruzgan mee naar Afghanistan. Tevens heeft zij circa 300 militairen van verschillende rangen en met verschillende uitzending-ervaringen vragenlijsten voorgelegd. Waar dit artikel verwijst naar interviews en vragenlijsten worden de onderdelen van dit promotie-onderzoek bedoeld.

situaties waarin een militair te maken heeft met een keuze waarin beide opties nastrevenswaardig zijn, en waar nalaten (of juist uitvoeren) van welke optie dan ook negatieve consequenties kan hebben. Dat betekent dat de militairen gevoelsmatig aan beide opties recht willen doen, maar dat dat niet kan. Bovendien kunnen er (ernstige) gevolgen optreden. Hierbij is het niet direct duidelijk wat het juiste of beste is om te doen, maar de situatie vraagt wel om een keuze, die niet direct met procedures of routines kan worden opgelost.⁷

Morele uitdagingen

Morele uitdagingen zijn situaties waarin iemand met een conflict van waarden of rechten en belangen wordt geconfronteerd. Het zijn

7 Vgl. M.C. De Graaff, M. Schut, C.E. Zalm, 'Morele fitheid in militaire inzet, de noodzaak van aandacht voor integriteit ook in het "echte" werk', in: N. Boonstra et al. (Eds), *Jaarboek Compliance 2017* (Capelle aan den IJssel, Nederlands Compliance Instituut, 2017).

Dergelijke situaties noemt men ook wel morele dilemma's, maar omdat deze situaties niet altijd als dilemma worden ervaren, gebruik ik de term morele uitdaging. Denk bijvoorbeeld aan situaties waarin een militair moet kiezen tussen loyaliteit naar zijn commandant of loyaliteit naar zijn directe collega's. Of tussen het opvolgen van regels/mandaten en het eigen gevoel over wat *het goede* is om te doen. Dit in tegenstelling tot situaties waarin direct duidelijk is wat goed of fout is, of waarin militairen zich eenvoudig kunnen laten leiden door procedures of routines. De vraag is vervolgens welke psychologische processen een rol spelen bij dit proces van morele beoordeling (*moral assessment*)

FOTO MCD, A. SCHOOR

Doorzoeken van een qala, Afghanistan. Moeten kiezen tussen het opvolgen van regels/mandaten en het eigen gevoel over wat het goede is om te doen, kan een moreel dilemma opleveren

dat voorafgaat aan het maken van een keuze en het gedrag.

Kleine dilemma's

Vaak denkt men bij een uitzending aan grote, tragische dilemma's die te maken hebben met split-secondbeslissingen zoals je die je in films ziet: 'schiet ik wel of niet?'. Uit onderzoek blijkt echter dat in veel gevallen het juist de dagelijkse kleine dilemma's zijn die militairen bezighouden.⁸ Uit een recente studie onder Nederlandse militairen komt naar voren dat militairen, ongeacht hun rang en functie, gemiddeld zo'n zes morele uitdagingen beschrijven.⁹ Deze uitdagingen hebben te maken met het 'dagelijks leven' in het missiegebied. Ze verschillen in complexiteit en tragiek.

Verschillende militairen gaven in de interviews aan over deze 'gewone' morele uitdagingen nog nooit met iemand gesproken te hebben. Het houdt ze wel bezig, omdat ze zich afvragen of ze 'het goede' hebben gedaan. Er kunnen drie hoofdcategorieën van deze 'dagelijkse' dilemma's worden onderscheiden. Deze zijn voor vrijwel alle militairen herkenbaar.

- **Situaties die gerelateerd zijn aan het team/werk.** Hierbij gaat het bijvoorbeeld over het mandaat en/of de regelgeving van de missie en de omgang met 'buddies'. Een voorbeeld van een dergelijke situatie die naar voren kwam tijdens een interview: een medisch hulpverlener moest tijdens een patrouille een gewonde collega gaan helpen. Echter, de locatie van de collega was moeilijk begaanbaar. De dreiging was minimaal, maar helemaal veilig was het ook niet. De medisch hulpverlener moest besluiten welke middelen hij zou meenemen. Daarbij moest hij kiezen voor middelen om zijn eigen veiligheid te garanderen, of middelen om zo goed mogelijk medische ondersteuning te kunnen bieden aan zijn collega.
- **Situaties die gerelateerd zijn aan de lokale cultuur.** Hierbij gaat het bijvoorbeeld om de omgang met de vrouwen en kinderen. Een voorbeeld uit de interviews: een Nederlandse eenheid werd op een politiepost geconfronteerd

8 Vgl. M.C. De Graaff, M. Schut, D.E.M. Verweij, E. Vermetten, & E. Giebels, 'Emotional Reactions and Moral Judgment: The Effects of Morally Challenging Interactions in Military Operations', in: *Ethics & behavior* (26) (2016) 14-31. Schut et al., 2015.

9 De Graaff, Schut et al., 2016.

teerd met een vrouw die opgesloten was in een munitieopslag omdat zij niet in een cel of een ruimte met mannen mocht worden gezet zonder dat haar man aanwezig was. De Nederlanders stonden voor het dilemma: respecteer ik de lokale cultuur en hou ik rekening met de eer van de vrouw? Of gaat de veiligheid van de vrouw boven alles en halen we haar uit de munitieopslag?

- **Situaties die gerelateerd zijn aan het thuisfront.**

Hierbij gaat het om situaties die betrekking hebben op privacy en omgang met naasten. Een voorbeeld uit de interviews: een korporaal was gewend zijn gevoelens en ideeën met zijn meisje te delen. Tijdens uitzending werd dat opeens anders. Hij voelde nog steeds die behoefte, maar door het omkomen van een naaste collega en de dreiging in het gebied was hij bang dat delen zijn vriendin van slag zou brengen. Zijn eigen belang botste met zijn wens zijn vriendin in bescherming te nemen.

Prioriteit

Hoewel in eerste instantie verwacht werd dat culturele dilemma's het meest ervaren zouden worden, bleek dit niet het geval. Uit het onderzoek¹⁰ komt naar voren dat team/werk gerelateerde morele uitdagingen het meest worden ervaren. Cultureel gerelateerde morele uitdagingen komen op de tweede plaats en de uitdagingen die aan het thuisfront zijn gerelateerd, worden het minst vaak ervaren.

Het feit dat de team/werk gerelateerde morele uitdagingen het meest worden ervaren, kan worden verklaard door het feit dat militairen vooral tijdens uitzending de meeste tijd doorbrengen met collega's. Deze morele uitdagingen komen waarschijnlijk voort uit

---

10 De Graaff, Schut et al., 2016.

Uruzgan, 2009. Situaties die gerelateerd zijn aan het team maken deel uit van de 'dagelijkse morele uitdagingen' en komen het vaakst voor

In een wadi nabij Tarin Kowt, Afghanistan. Ook situaties die gerelateerd zijn aan het thuisfront kunnen tijdens uitzendingen morele dilemma's opleveren

FOTO MCD, A. SCHOOR

verontwaardiging die ontstaat door de aanname dat alle collega's er een relatief gelijk waarden- en normenkader op nahouden. Wanneer deze aanname foutief blijkt te zijn ervaren de militairen frustratie en het dilemma wel of niet te moeten handelen.

Omgaan met morele uitdagingen

Behalve het in kaart brengen van de verschillende soorten morele uitdagingen waarmee militairen geconfronteerd worden, is bekeken hoe bepaalde psychologische mechanismen een

rol spelen in de beoordeling en 'weging' van een morele uitdaging. Uit verschillende onderzoeken komen (stress-)reacties naar voren die individuen gebruiken om met lastige situaties om te gaan.¹¹ Dergelijke mechanismen zijn te beschouwen als een *coping strategie* om 'normaal' te kunnen blijven functioneren.

Maar er zit ook een 'donkere' kant aan deze mechanismen. Albert Bandura liet al in veel sociaalpsychologische studies zien hoe *moral disengagement* (morele 'ontkoppeling') mensen in staat stelt afstand te nemen van hun eigen gedrag, om zo handelingen die eigenlijk niet door de beugel kunnen te accepteren.¹² Dit proces is gradueel en vindt vaak onbewust plaats. Dus, iemand is zich er vaak niet van bewust dat hij dit soort mechanismen gebruikt.¹³

In de interviews zijn drie soorten responsstrategieën onderzocht door uitingen van morele 'ontkoppeling' (in de volksmond vaak *normvervaging* genoemd), relativisme en emotionele gevoelloosheid (afstomping) te bestuderen.¹⁴ Er zijn zowel actieve strategieën – waarin of het

11 S. Nilsson, M. Sjöberg, K. Kallenberg & G. Larsson, 'Moral stress in international humanitarian aid and rescue operations: A grounded theory study', in: *Ethics & Behavior* (21) (2011) 49-68.

12 Bijvoorbeeld: A. Bandura, Social foundations of thought and action: A social cognitive theory (Prentice-Hall, Inc., 1986). A. Bandura, 'Social cognitive theory of moral thought and action', in: W. M. Kurtines & J.L. Gewirtz (Eds.), *Handbook of moral behaviour and development* 1, 45-103 (Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1991). A. Bandura, 'Moral disengagement in the perpetration of inhumanities', in: *Personality and Social Psychology Review* (3) (1999) 193-209.

13 Omwille van de leesbaarheid wordt in dit artikel van 'hij' en 'hem' gesproken. Vanzelfsprekend kan overal ook 'zij' en 'haar' gelezen worden.

14 De Graaff, Schut et al., 2016.

Construct		Operationalisering	Prevalentie (gem. genoemd)
Hoofdcategorie	Subcategorie		
Actieve responsstrategieën	Reconstructie van het eigen gedrag of het incident	Morele rechtvaardiging	1.38
		Voordelige vergelijking	niet genoemd
	Verbloemend taalgebruik	0.16w	
	Reconstructie van de eigen rol in het incident	Afschuiven van verantwoordelijkheid	0.51
		Onduidelijkheid van verantwoordelijkheid	0.04
Reconstructie van de betrokken partijen	Dehumanisatie	0.04	
	'Blaming the victim'	0.13	
Passieve responsstrategieën	Emotionele gevoelloosheid (afstomping)	0.42	
	Relativisme	2.53	

Tabel 1 Responsstrategieën in morele uitdagingen

gedrag, de betrokkenen, het incident, of de eigen verantwoordelijkheid worden gereconstrueerd – als passieve – waarin de emotionele beleving van de morele uitdaging wordt beperkt. Tabel 1 zet de onderzochte responsstrategieën kort uiteen, met voorbeelden van uitspraken en hoe vaak de strategieën gemiddeld werden genoemd per interview (prevalentie). Daarbij moet wel worden bedacht dat er gemiddeld zes morele uitdagingen per interview werden genoemd. De tabel laat dus zien dat niet in alle genoemde morele uitdagingen ook daadwerkelijk een responsstrategie werd genoemd.

Relativisme

Relativisme werd als responsstrategie het meest geuit. Dat betekent dat de militairen het idee

aanhangen dat er geen universele standaard is waarmee morele juistheid beoordeeld kan worden.¹⁵ Dit wil zeggen dat ze denkpatronen ontwikkelen waarmee ze afstand kunnen nemen van acties (door anderen of door henzelf uitgevoerd) die hun eigen waarden en normen overschrijden en waar ze normaliter hadden ingegrepen.

We zien dit vooral terug bij interacties met een andere cultuur. Een veelgehoorde uitspraak in dit kader is bijvoorbeeld: 'Het is nou eenmaal hun cultuur, en met mijn westerse/Nederlandse

15 D. Whetham, 'The Challenge of Ethical Relativism in a Coalition Environment', in: *Journal of Military Ethics*, (7) (2008) 302-316.

De meerdaagse operatie Ghat Mahay, Afghanistan. Situaties gerelateerd aan de lokale cultuur, bijvoorbeeld de omgang met vrouwen en kinderen, behoren ook tot de 'dagelijkse morele uitdagingen' tijdens uitzendingen

FOTO MCD, J.K. DE MEESTER

bril op, zal ik nooit begrijpen waarom ze doen wat ze doen. Ik vind het raar, maar zij vinden het hartstikke normaal'.

Morele rechtvaardiging

Ook zocht men vaak een morele rechtvaardiging van het eigen (nalaten van) handelen. Bijvoorbeeld door te refereren aan het overkoepelende missiedoel. Een uitspraak in deze categorie werd gedaan in relatie tot hardhandig optreden naar kinderen die in de buurt kwamen van de Nederlandse voertuigen en met wapens uitgeruste militairen: 'Ik vond het niet per se leuk om dit te doen, maar als ik het niet zou

doen kwam onze patrouille in gevaar, evenals de veiligheid van de kinderen die in de buurt aan het spelen waren'.

Gevoelloosheid

Een opvallend verschil werd gevonden als het gaat om verantwoordelijkheid: relatief frequent werd het afschuiven van verantwoordelijkheid genoemd, terwijl het refereren aan onduidelijkheid over verantwoordelijkheid en rollen vrijwel niet werd genoemd. Uit de analyses kwam verder naar voren dat morele rechtvaardiging en emotionele gevoelloosheid sterk samenhangen met culturele en team/werk gerelateerde situaties. Daarnaast bleek dat emoties die anderen veroordelen (bijvoorbeeld woede, minachting en walging)¹⁶ in team/werk en in cultureel gerelateerde situaties van invloed waren op de responsstrategieën.

Morele identiteit

Uit eerder onderzoek weten we dat mensen een bepaalde morele identiteit ontwikkeld hebben¹⁷;

16 J. Haidt, 'The moral emotions'. in: R. J. Davidson, K. R. Scherer & H. H. Goldsmith (Eds.), *Handbook of affective sciences* (Oxford, Oxford University Press, 2003) 852-870.

17 K. Aquino, A. Reed, S. Thau & D. Freeman, 'A grotesque and dark beauty: How moral identity and mechanisms of moral disengagement influence cognitive and emotional reactions to war', in: *Journal of Experimental Social Psychology* (43) (2007) 385-392.
A. Blasi, & K. Glodis, 'The development of identity. A critical analysis from the perspective of the self as subject', in: *Developmental Review* (15) (1995) 404-433. 18 Zie bijvoorbeeld Schut et al., 2015.

dit betreft de mate waarin iemand zich bewust is van de morele dimensies in een situatie, de mate waarin iemand zich persoonlijk verantwoordelijk voelt voor zijn handelen en de mate waarin iemand op het eigen handelen reflecteert. Uit de interviews komt naar voren dat een sterkere morele identiteit samenhangt met meer uitingen van morele ontkoppeling. Een mogelijke verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat deze militairen zoeken naar manieren om de situatie of hun handelen 'goed te praten', omdat ze een positief zelfbeeld willen behouden. Immers, vaak (en zeker in interculturele interacties) heeft het individu het gevoel zelf geen invloed op de situatie te kunnen uitoefenen, waardoor interveniëren uitblijft, ook al zou hij dat het liefst wel willen doen.¹⁸

Dit is in lijn met ideeën over cognitieve representaties en identiteitsbeleving volgens de cognitieve dissonantietheorie van Festinger.¹⁹ Opvallend deelaspect van de morele identiteit is verantwoordelijkheidsgevoel. Dit bleek hoog te zijn bij militairen, ongeacht hun rang en functionele positie. Tegelijkertijd lieten de militairen een lage *sense of moral worth* zien. Oftewel, velen gaven aan zichzelf niet te zien als de meest aangewezen persoon om 'ergens iets van te vinden'. Dit is opmerkelijk omdat het haaks staat op het verantwoordelijkheidsgevoel en misschien zelfs wel een soort van aangeleerde hulpeloosheid bewerkstelligt wanneer dit niet nodig is. Bijvoorbeeld, wanneer een directe collega zich misdraagt is het aan iedere betrokkene om hem daarop aan te spreken en niet alleen aan de leidinggevende. De uitkomsten van dit onderzoek lijken er echter op te duiden dat militairen dit liever niet doen, in welk type morele uitdaging dan ook.

Daarnaast bleken verschillende responsstrategieën samen te hangen met culturele en team/werk gerelateerde morele uitdagingen. Het is bekend dat gedrag samenhangt met emoties.²⁰ In de interviews werden vooral emoties als woede, minachting en walging gedeeld.²¹ Deze emoties verklaren statistisch gezien de relatie tussen de responsstrategieën en de typen morele uitdagingen. Dit betekent dat zonder de emoties woede, walging en minachting er geen relatie is

Het morele kompas is er wel, maar maakt in 'hoog intense' situaties plaats voor een *can do*-mentaliteit, waarin vooral snel een besluit wordt genomen

tussen de culturele en team/werk gerelateerde morele uitdagingen en de responsstrategieën. Met ander woorden, hoe rationeel iemand ook is ingesteld, zijn gedrag (door de responsstrategieën) wordt beïnvloed door emoties. Emoties uitschakelen blijkt dus zeker geen reële optie.

De context

Behalve individuele kenmerken is ook de context van invloed op morele oordeelsvorming.²² Met vragenlijsten is bestudeerd welke tactieken militairen gebruiken om de morele uitdagingen waarin zij zich bevinden te duiden (*sensemaking*).²³ Uit deze studie bleek dat in de zogeheten 'hoog intense situaties' (dat wil zeggen: waarin de kans op negatieve gevolgen en grote schade groot is) cognitieve vaardigheden van 'hogere orde', zoals het bewust omgaan met eigen vooroordelen en het analyseren en integreren van beschikbare informatie, minder worden toegepast dan in 'laag intense situaties'.²⁴

Je kunt dus zeggen dat het morele kompas er wel is, maar in 'hoog intense' situaties plaatsmaakt voor een *can do*-mentaliteit waarin vooral snel (en niet altijd zorgvuldig) een besluit wordt genomen. Dit is opvallend, omdat in de studie de

-
- 19 De oorspronkelijke theorie van Leon Festinger dateert uit 1957 en is een belangrijke pijler in de sociale psychologie, zie L. Festinger, *A theory of cognitive dissonance* (Stanford, Stanford University Press, 1962).
- 20 Zie bijvoorbeeld: J.S. Lerner & D. Keltner, 'Fear, anger, and risk', in: *Journal of Personality and Social Psychology* (81) (2001) 146.
- 21 De Graaff, Schut et al., 2016.
- 22 Vgl. T.M. Jones, 'Ethical decision making by individuals in organizations: An issue-contingent model', in: *Academy of management review* (16) (1991) 366-395.
- 23 M.C. de Graaff, D. Meijer, D.E.M. Verweij & E. Giebels, 'Sensemaking in Military Critical Incidents: The Impact of Moral Intensity', in: *Business and Society* (2017).
- 24 M.C. de Graaff, *Moral Forces. Interpreting ethical challenges of military operations* (Enschede, Universiteit Twente/Gildeprint, 2017).

factor tijd geen issue was: er was geen sprake van tijdsdruk om een besluit te nemen. Bovendien blijkt dat in 'laag intense situaties' de morele uitdagingen door militairen met meer uitzendervaring als minder schadelijk worden gezien dan door hun minder ervaren collega's. Dat dit effect niet optreedt in hoog intense situaties, kan verklaard worden omdat deze militairen een reëlere inschatting van de situatie kunnen maken door hun eerdere ervaringen. Maar hierin schuilt tegelijkertijd een valkuil, namelijk dat de morele dimensies uit het zicht

verdwijnen in situaties waarin zij minder nadrukkelijk aanwezig zijn, wat tot onzorgvuldige of zelfs moreel verkeerde keuzes kan leiden. Dit wordt ook wel moral incapacity genoemd.²⁵

Tot nu toe zijn veel wetenschappelijke studies naar moraliteit in de krijgsmacht alleen uitgevoerd op officiersniveau.²⁶ Wanneer onderzoek zich richt op alle lagen van de militaire organisatie springen er echter een aantal zaken in het oog. Allereerst valt op dat er geen significante verschillen zijn tussen militaire leiders en hun ondergeschikten wanneer het gaat om het aantal morele uitdagingen dat zij noemen, het gebruik van de verschillende responsstrategieën, of de sensemaking-tactieken die ze gebruiken.²⁷

25 Schut & Moelker, 2015.

26 Bijvoorbeeld: D. Verweij, K. Hofhuis, & J. Soeters, 'Moral judgement within the armed forces', in: *Journal of Military Ethics* (6) (2007) 19-40.

27 De Graaff et al., 2017.

Operatie Cheranak, Afghanistan. Uit het onderzoek komt naar voren dat er geen significante verschillen zijn tussen militaire leiders en hun ondergeschikten wanneer het gaat om het aantal morele uitdagingen dat zij noemen en het gebruik van de verschillende responsstrategieën

Er zijn echter ook significante verschillen. Militaire leiders scoren hoger op alle verschillende elementen van morele identiteit dan hun ondergeschikten. Kortom, ze vertonen meer indicaties van moreel besef, een sterker gevoel van persoonlijke verantwoordelijkheid, en meer kritische zelfreflectie. Een mogelijke verklaring hiervoor is de intensievere training die zij krijgen en de verantwoordelijkheden en plichten die bij hun rol horen.²⁸

Een vrouwelijke VN-waarnemer is uitgezonden naar Sudan. Ze moet hier samenwerken met coalitiepartners met verschillende culturele achtergronden. Ze is de enige vrouw op het kamp en ze wordt zich er al snel van bewust dat haar collega's niet gewend zijn aan samenwerken met vrouwen. Wanneer ze op patrouille willen gaan, krijgt ze een discussie met de coalitiepartners uit Pakistan over of ze wel of niet als chauffeur mag optreden. Dergelijke discussies voert ze bijna iedere dag. Discussies die gaan over het wel of niet dragen van een hoofddoek als vrouwelijke militair en het sporten in een lange broek zodat haar benen niet zichtbaar zijn. Hierdoor ontstaat een persoonlijk dilemma: moet ze zich wel of niet aanpassen aan de normen en waarden van een andere cultuur? Aan de ene kant wil ze niemand provoceren door zich niet aan te passen, aan de andere kant wil ze wel bij zichzelf blijven en zich gedragen naar wat zij 'gepast' vindt.

Tijdens een uitzending naar Afghanistan begint het te rommelen binnen de leiding van één van de pelotons van de Battle Group. De pelotonscommandant en één van de groepscommandanten liggen elkaar niet zo. De pelotonscommandant heeft het gevoel dat de groepscommandant het peloton tegen hem opzet, terwijl de groepscommandant het gevoel heeft dat de pelotonscommandant niets doet met de ervaring van zijn kaderleden. Voordat een deel van het peloton meegaat op patrouille loopt de situatie uit de hand. De groepscommandant uit zich agressief naar zijn pelotonscommandant. Bovendien betreft hij de manschappen bij het conflict door aan hen te vragen of ze nog vertrouwen hebben in hun pelotonscommandant. Ze geven aan dit niet meer te hebben. De pelotonscommandant moet besluiten wat hij gaat doen: zet hij de groepscommandant op non-actief, moet hij zelf zijn functie neerleggen of moeten zij beiden uit het peloton gehaald worden?

FOTOMCD.D.DEVAAL

Uruzgan, 2009. Hoe rationeel iemand ook is ingesteld, zijn gedrag wordt beïnvloed door emoties. Emoties uitschakelen is dus geen optie

Implicaties voor Defensie

Meer aandacht voor dagelijkse dilemma's in de voorbereiding op militaire inzet en uitzending lijkt gerechtvaardigd. Dit kan door in de training niet alleen te focussen op hypothetische en theoretische dilemma's (zoals het trolley-dilemma²⁹) en niet alleen aandacht te schenken grote militaire incidenten (zoals het bestuderen van cases als de mishandelingen in de Abu Ghraib-gevangenis) en split-secondbeslissingen. Recente studies³⁰ laten zien dat het ook van belang is om dilemma's te bespreken die te maken hebben met persoonlijke ervaringen met teamconflicten, het omgaan met regels, het thuisfront en met de andere cultuur. Op die

28 M.C. de Graaff, E. Giebels & D.E.M. Verweij, *On Moral Grounds: Moral Identity and Moral Disengagement in Relation to Military Deployment* (under review).

29 Een bekend gedachte-experiment uit de ethiek is het trolley-dilemma. Daarin komt de vraag aan de orde of je een op hol geslagen tram zou laten afbuigen van zijn route, waardoor vijf mensen overleven die anders zouden omkomen, terwijl door deze handeling één persoon zou omkomen, die het anders zou hebben overleefd. Greene et al. (2001) hebben bijvoorbeeld onderzocht welk effect dergelijke (hypothetische) dilemma's hebben op cognitieve en affectieve reacties in hersenactiviteit. De emotionele betrokkenheid bij de slachtoffers en de context blijkt van groot belang te zijn. J.D. Greene, R.B. Sommerville, L.E. Nystrom, J.M. Darley, & J.D. Cohen, 'An fMRI investigation of emotional engagement in moral judgment', in: *Science* 293 (2001) 2105-2108.

30 Zie bijvoorbeeld: De Graaff, Meijer et al., 2017; De Graaff, Schut et al., 2016; Schut et al., 2015.

FOTO MCD, J.K. DE MEESTER

Fietspatrouille door Tarin Kowt, 2009. Militairen die op missie gaan moeten beter worden voorbereid op wat zij hoogstwaarschijnlijk gaan ervaren, in plaats van op hypothetische en theoretische dilemma's

manier kan er worden geleerd van de ervaringen van anderen en krijgen eigen ervaringen meer verdieping doordat erop gereflecteerd wordt.

Zo kunnen militairen die op missie gaan beter voorbereid worden op wat zij hoogstwaarschijnlijk gaan ervaren, dan wel op wat zij zullen herkennen bij anderen in de context van die uitzending. Dit impliceert tegelijkertijd dat er ook meer aandacht voor dagelijkse dilemma's in het nazorgtraject (na uitzending en na inzet) moet komen. Uit de beschreven onderzoeken blijkt dat deze situaties ook (sterke) emoties en bepaalde reacties oproepen die vergelijkbaar zijn met stressreacties (zoals emotionele gevoelloosheid) en niet over het hoofd gezien mogen worden. In de huidige systematiek van nazorg is er nog weinig aandacht voor deze 'dagelijkse' morele uitdagingen.

Het onderzoek geeft ook blijk van een krachtige eigenschap van de militair: daadkracht en een *can do*-mentaliteit.³¹ Echter, niet alle omstandigheden vragen hierom. Dit betekent dat er op de werkvloer en in de opleidingen meer aandacht voor kritische (zelf)reflectie mag zijn in plaats van alleen het herkennen van de morele

uitdaging in de situatie. In veel (dilemma-) trainingen ligt nu nog de nadruk op het herkennen van de morele dimensies in een situatie. Uit dit onderzoek blijkt dat militairen op dit punt best goed scoren. Militairen kunnen zich echter nog verder ontwikkelen in de kritische denkstappen die vervolgens gemaakt moeten worden en hun arsenaal aan *sensemaking*-tactieken vergroten, waaronder het kritisch analyseren van eigen (voor)oordelen die het eigen oordeel vertroebelen en het integreren van alle aanwezige informatie.

Dit vraagt een omschakeling in denken; daar waar nu vooral het zwaartepunt ligt op snel oordelen en handelen (wat nodig is in split-secondbeslissingen), dient er ook een zorgvuldig afwegingsproces aan het morele oordeel ten grondslag te liggen.

Kortom, in de voorbereiding op een uitzending zou het ethiekonderwijs meer aandacht moeten geven aan dagelijkse dilemma's die ontstaan door teamconflicten, de aard van de missie en de regelgeving, het omgaan met de lokale bevolking en het thuisfront, in plaats van op de grote, 'tragische' militaire split-secondbeslissingen. Dit geldt niet alleen in de voorbereiding op een uitzending, maar ook in de ondersteuning tijdens de missie en in het nazorgtraject. ■

31 De Graaff, 2017.

Montenegrootje

Linda Polman

Ik zat aan de buis gekluisterd, want wilde getuige zijn van elke minuut van de reis die president Trump maakte via Brussel en Londen naar Helsinki. En van de nasleep, toen het stof neerdaalde, men de beelden nog eens terugkeek en aan het repareren sloeg wat onderweg gebroken was: dit had de president zo niet bedoeld, dat was een verspreking geweest en de rest was *fake news*.

In een interview met een Amerikaans televisiestation, luttele uren na de top met zijn Russische ambtgenoot Vladimir Poetin in Helsinki, legde een journalist aan de president voor dat 'lidmaatschap van de NAVO de leden verplicht om andere leden bij een aanval te verdedigen. Maar', zei hij, 'stel je voor dat Montenegro wordt aangevallen! Waarom zou mijn zoon daar dan naartoe moeten om dat te verdedigen?' 'Die vraag heb ik zelf ook gesteld', antwoordde Trump.

Ik denk dat Montenegrijse vaders met precies dezelfde vraag worstelen. De enige keer sinds de oprichting in 1949 dat de NAVO uitrukte om een lid te verdedigen, was na de aanval op de VS na 9/11. Zeventien jaar na dato kost die ellendige oorlog nog elke dag mensen het leven, met als consequentie dat Montenegro onmiddellijk na zijn toetreden tot de NAVO verplicht was om zijn zoons naar Afghanistan te sturen om mee te vechten. En het moest geld sturen om mee te betalen aan voor de training van Afgaanse veiligheidstroepen.

De NAVO vierde de aansluiting van Montenegro als bewijs dat de organisatie weer helemaal relevant is nu de spanningen tussen Oost en West oplopen. In augustus 2017 stuurde president Trump zijn vice-president Mike Pence naar Montenegro. 'Ik breng u de groeten van president Donald Trump... De NAVO bestaat uit grote en kleine landen, maar de VS heeft geen

kleine bondgenoten', sprak Pence. Ook dát bedoelde president Trump niet zo. Op YouTube is te zien hoe in mei 2017, tijdens de eerste NAVO-top waar Montenegro bij mocht zijn, regeringsleiders zich al keuvelend aan het opstellen zijn voor de gebruikelijke 'familiefoto'. Tussen de dames en heren door piept plots een hand tevoorschijn, als een aapje uit een mouw. Die grijpt ferm de bovenarm van de Montenegrijse premier, Dusko Markovic, en trekt hem bruusk naar achteren, een beweging waardoor de grijper zelf vooraan in het gezelschap komt te staan. Het was president Trump die het boeltje op de apenrots even in de juiste rangorde arrangeerde.

Terug naar het interview met het Amerikaans televisiestation, uren na Helsinki. De interviewer legde dus de mogelijkheid voor dat Montenegro werd aangevallen en vroeg zich af waarom hij zijn Amerikaanse zoon daar dan heen zou moeten sturen.

President Trump had het antwoord niet. 'Het is een piepklein landje,' begon hij. Wat wáár is, zoals het gros van de nieuwe NAVO-leden piepklein is. Sinds het einde van de Koude Oorlog kreeg de NAVO er dertien landen bij, waarvan het gros inwoneraantallen heeft die schommelen rond de 2 miljoen; minder dan steden als Chicago, Houston, of San Francisco bijvoorbeeld. Montenegro heeft 622 duizend inwoners: dat zijn er minder dan in Washington, D.C.! Miniscuul dus, dat Montenegro, maar met 'hele sterke mensen,' zei president Trump. Hij vervolgde: 'Ze zouden agressief kunnen worden en gefeliciteerd, je zit in de Derde Wereldoorlog.'

De president bedoelde vast niet te zeggen dat je Montenegro niet door je zoons moet laten verdedigen, omdat het te vergelijken is met bijvoorbeeld een kooi vol sterke, valse bavianen. Wat hij wél bedoelde te zeggen, hoop ik nog van hem te horen. ■

In deze *Militaire Spectator* is plaatsgemaakt voor een gastcolumn. Martijn Oldenhave pleit voor behoud van ons militair erfgoed uit de Koude Oorlog.

De redactie van de *Militaire Spectator* daagt ook andere lezers uit om een gastcolumn te schrijven. Het thema is vrij, maar moet passen binnen de formule van het tijdschrift. De boodschap moet relevant zijn voor de lezers. Het moet gaan om een

gefundeerde eigen mening, om een logisch opgebouwd betoog en de feiten moeten kloppen en verifieerbaar zijn. Een bijdrage mag maximaal duizend woorden tellen. U kunt uw gastcolumn sturen naar de bureauredactie (zie colofon) of aanbieden via de website. De redactie wacht uw bijdrage met belangstelling af.

De hoofdredacteur

Behoud onze militaire gebouwen uit de Koude Oorlog

Soldaat der eerste klasse (R) Martijn Oldenhave*

Hoewel de Koude Oorlog sinds kort weer volop in de belangstelling staat, trekt ons militaire erfgoed uit die periode in vastgoedplannen van Defensie nog vaak aan het kortste eind. Het wordt tijd dat Defensie in haar vastgoedportefeuille waardering uit voor dit belangrijke deel van ons militaire verleden.

Er bestaan veel verschillende soorten onroerend militair erfgoed uit de Koude Oorlog, zoals noodzetels, mobilisatiecomplexen en infrastructuur op vliegbases. In dit betoog beperk ik mij tot een serie kazernes die in de vroege jaren vijftig voor de landmacht werden gebouwd. Door de Koude Oorlog en het NAVO-lidmaatschap moest de landmacht uitbreiden. Omdat bestaande kazernes te klein werden om het uitdijende leger van dienstplichtigen te huisvesten, was nieuwbouw noodzakelijk. Bestaande kazernes waren veelal van

bataljonsgrootte en lagen voornamelijk langs de oostgrens. In een ongelofelijke prestatie van civiel-militaire samenwerking werd daarom tussen juni 1951 en december 1952 legeringsruimte voor 15.000 man gerealiseerd, vooral rond de grote Veluwe oefenterreinen. Het werden de legerplaatsen Nunspeet, Ermelo, 't Harde, Havelte en Ossendrecht met Keizersveer en Schaarsbergen als latere toevoegingen. De kazernes waren bedoeld om duizenden dienstplichtigen efficiënt te legeren. Maar het Centraal Bouwbureau der Genie had in het ontwerp ook oog voor prettige woon- en werk-omstandigheden. Zo ving iedere legeringskamer zonlicht en werden de kazernes ingedeeld in zones met gescheiden functies zoals wonen, werken en ontspanning geheel volgens de modernistische ontwerpfilosofie. Tot in de jaren 70, toen in Stroe met bungalows werd geëxperimenteerd, vormden deze kazernes de blauwdruk van de moderne kazerne.

Van vooroorlogse kazernetypes werden meerdere exemplaren beschermd monument, maar deze bescherming is er niet voor kazernes uit de Koude Oorlog. De complexen in Nunspeet en Keizersveer zijn volledig gesloopt en leger-

* Martijn Oldenhave is beleidsmedewerker bij het ministerie van OCW. Hij schreef dit artikel op persoonlijke titel. Het is een bewerking van zijn afstudeerscriptie in de Culturele Geografie aan de RU Groningen.

1 Florence Imandt 'Leegstaande Wilhelminakazerne in Ossendrecht wordt schietbaan voor commando's', in: *bndestem.nl* (27-3-2018).

plaats 't Harde heeft plaatsgemaakt voor de Tonnetkazerne. Ook in Havelte en Ermelo is veel originele bebouwing weg. Alleen de Oranjekazerne en de voormalige legerplaats Ossendrecht zijn nog redelijk intact, hoewel laatstgenoemde in vervallen staat verkeert. De architectonische en stedenbouwkundige kwaliteiten van deze kazernes ten spijt, is hun grootste euvel dat ze zijn gebouwd voor een ander tijdperk. Militairen van nu verwachten meer privacy en luxe en willen niet zoals hun voorgangers in stapelbedden op een slaapzaal gelegerd worden. Ook is het gebrek aan isolatie een probleem. Omdat nieuwbouw vaak goedkoper blijkt dan modernisering, zijn de meeste oude gebouwen verdwenen ten faveure van sober ogende nieuwbouw die weliswaar aan hedendaagse eisen voldoet, maar die qua architectuur weinig bijdraagt aan het aanzicht van de kazerne als geheel. De landmachtkazerne anno 2018 is dan ook een mengelmoes van bouwstijlen waarvan weinig samenhang uitgaat.

Het gebrek aan ruimtelijke kwaliteit op kazernes is deels het gevolg van decennia van bezuinigingen, waarin er enerzijds geen geld was voor aantrekkelijke bouw en kazernes er anderzijds voor de kritische buitenwereld niet te luxe uit mochten zien. Alleen de gebruikswaarde lijkt ertoe te doen. Ondanks die efficiëntie is Defensie ook een organisatie waar het verleden middels tradities en de geschiedenis levend gehouden wordt. Als we door traditiebeleving het abstracte en met historische collecties het tastbare uit ons verleden bewaren, waarom doen we dat dan niet ook met ons gebouwde verleden? Juist nu de financiële kaders weer groei toestaan, moeten we waken voor een nieuwe sloopgolf die voor het militaire erfgoed van de Koude Oorlog een nekslag zou betekenen.

Op een meer persoonlijk niveau zijn kazernes ook sociale omgevingen en daarmee plaatsen waar militairen blijvende herinneringen opdoen. Dit geldt zeker voor de grote Koude Oorlogkazernes die echt dorpen op zichzelf waren met veel bewoners en voorzieningen. Er zijn legio boeken en reüniewebsites waar oud-dienstplichtigen vaak met weemoed hun tijd op deze kazernes beschrijven. Daarmee leggen ze ook

impliciet een claim: de plek komt hen toe omdat ze betekenis voor hen heeft. De kazerne wordt hun erfgoed doordat er bepaalde eigenschappen en betekenissen op geprojecteerd worden. Dit verklaart de bedevaart van veel oud-dienstplichtigen naar hun vroegere kazerne, vaak met een teleurstellend resultaat wanneer blijkt dat weinig tot niets nog herkenbaar is.

De Koningin Wilhelminakazerne in Ossendrecht is zo'n bedevaartsoord. Ooit woonden en werkten er duizenden dienstplichtigen, vandaag de dag is het een vervallen kazerne die nog slechts dient als locatie voor OVG-oefeningen. Aan die leegstand komt nu een einde: de kazerne wordt niet afgestoten, naar verluidt is het ministerie van plan er schietfaciliteiten te realiseren. Het is echter nog onduidelijk wat er gaat gebeuren met de oorspronkelijke bebouwing.¹ Persoonlijk juich ik herontwikkeling toe, maar wel met oog voor het aanwezige erfgoed. Zorg voor duurzame herontwikkeling van in ieder geval een deel van de beeldbepalende bebouwing; restaureer bijvoorbeeld enkele garages, legerings- en bureelgebouwen alsmede de eetzaal zodat op de kazerne in legering kan worden voorzien voor de daar oefenende eenheden. Zo behoudt de kazerne deels haar karakter en blijven originele kenmerken herkenbaar.

Deze kazernes uit de Koude Oorlog worden vaak niet als toonbeelden van schoonheid gezien, maar als het gaat om erfgoed is 'lelijk' geen argument. De waarde van deze generatie kazernes ligt in hun cultuurhistorische belang. De legerplaatsen en de manier waarop ze gebouwd zijn, reflecteren hoe de landmacht en haar militairen bijna vijftig jaar lang georganiseerd waren. Ze zijn tastbare herinneringen aan de Koude Oorlog en aan de rol van dienstplichtigen bij de landmacht in de strijd tegen de Rus die nooit kwam. Defensie is erg goed in het optuigen van herdenkingsmonumentjes op kazernes, maar voor het herinneren van sommige thema's uit onze geschiedenis – zoals de Koude Oorlog en de dienstplicht – biedt gebouwd erfgoed een minder abstracte plek om actief en passief te herinneren terwijl het tegelijkertijd de ruimtelijke kwaliteit ten goede komt. ■

Commandanten, deel 2

Drs. Frans Matser – publicist*

In mijn vorige bijdrage schreef ik over commandanten die eerst aan hun mannen dachten en dan pas aan hun carrière. De hoofdpersoon van die column; mijn afdelingscommandant in de jaren tachtig, deed dat overigens bij herhaling. En het was ook nog eens een gezellige en aardige vent. Het was daarom geen wonder dat alle militairen voor deze baas door het vuur gingen. De hogere legerleiding was het gedag van onze overste ook opgevallen. Daar trok men echter een heel andere conclusie. Er waren kennelijk te veel kolonels en generaals geschoffeerd. In korporaalstaal: onze overste beschikte over onvoldoende bruinwerkerskwaliteiten.

Daarom werd besloten hem na drie jaar af te lossen door een expert op dat gebied. Deze brave luitenant-kolonel sprak de officieren van de afdeling direct na de commando-overdracht op strenge toon toe, met de mededeling dat onze eenheid in Nederland te boek stond als een ongedisciplineerd zootje en dat hij door de legerleiding was gezonden om daar een eind aan te maken. Aanvankelijk dacht ik nog dat dit best een moedige daad was, maar het werd al snel duidelijk dat ik moed met domheid had verward. Zijn kennis was zowel vaktechnisch als militair-tactisch ver onder de maat en zijn

mensbeeld was gebaseerd op de kadaverdiscipline van de jaren vijftig op de KMA, waarbij elke wens van een meerdere slaafs gevolgd werd, uit angst voor straf of slechte beoordelingen. In zijn beleving was het volstrekt ondenkbaar dat een mindere het besluit van een meerdere in twijfel trok.

Eén keer per week ging de afdelingscommandant naar de bespreking van ondercommandanten bij de brigade. Alles wat daar werd gezegd door de brigadecommandant was zijn mantra. De binnenhelm op in het voertuig, gepoetste schoenen, de plooi in de broek van de wacht. Ik was inmiddels batterijcommandant en had dus het voorrecht om eens in de week samen met mijn collega-batterijcommandanten aan te schuiven bij het afdelingsoverleg om deze weinig inspirerende verhalen copy-paste aan te mogen horen. Dat mondige dienstplichtigen in de jaren tachtig anders aangepakt moesten worden dan cadetten in de jaren vijftig, ging het bevattingsvermogen van onze nieuwe overste ver te boven.

Nu had de generaal aangegeven dat de geoefendheid in het colonne-rijden te wensen overliet. Dus dat alle verplaatsingen binnen de brigade als colonnerit moesten worden uitgevoerd. Dat deden we braaf, ook als was dat een uiterst bewerkelijke, gevaarlijke en trage manier van verplaatsen. Het was inmiddels januari en we gingen dus op schietserie. In de week vóór de schietserie begon het stevig te sneeuwen en de voorspelling was dat er in het weekend nog een dik pak bij zou komen. Automobilisten werd aangeraden thuis te blijven.

---

* Op deze plaats vindt u afwisselend een column van luitenant-kolonel der mariniers dr. M.F.J. Houben en publicist Frans Matser.

De planning was om maandagochtend de hele afdeling in colonne naar het oefengebied te verplaatsen. Maar we beschikten niet over sneeuwkettingen (die moest je maanden van tevoren in Nederland aanvragen). Bovendien was slechts enkele weken daarvoor een grote nieuwe lichter binnengekomen, 18-jarige dienstplichtige soldaten die na een cursus van drie weken hun 4-tonnerrijbewijs hadden gekregen. Geen van hen had enige rijervaring. Dit terwijl achter in de viertonners (zonder enige veiligheidsvoorzieningen) het grootste deel van het personeel moest worden vervoerd. In de dagen daarvoor hadden zich al de nodige botsingen voorgedaan. Voor de laatste afdelingsvergadering op die vrijdagmiddag hadden de drie batterijcommandanten dus de koppen bij elkaar gestoken en afgesproken te komen met een voorstel om de op maandag geplande colonnerit niet door te laten gaan, maar de voertuigen in kleine plukjes onder leiding van een ervaren kaderlid in eigen tempo te laten verplaatsen naar het oefengebied.

Dit voorstel bleek voor onze overste echter niet bespreekbaar. Immers: de brigadecommandant had een half jaar geleden gezegd dat er meer colonneritten nodig waren, dus dat moest gebeuren. Weer of geen weer. Onze argumenten: gevaar voor ongelukken, gewonden en defect materieel, werden weggewuifd met maar één argument: de generaal heeft het gezegd. Omdat alle drie batterijcommandanten bleven persisteren in hun verzet, ontstond een ongemakkelijke sfeer in de vergaderzaal.

Plotseling stond de afdelingscommandant op en verliet, zonder enige mededeling, de vergadering. Het bleef tien minuten stil. Wij richtten onze blik vragend op de plaatsvervangende afdelingscommandant; een vriendelijke majoor. 'Ik ga wel even kijken', sprak de majoor en ging achter de overste aan. Ik zat vlak bij het raam en hoorde een auto starten. Tot mijn verbazing zag ik de personenauto van de afdelingscommandant wegrijden. Het was vrijdagmiddag twee uur en nog lang geen einde dienst. In de afgelopen maanden had ons menig berisping van de overste getroffen als wij een paar onderofficieren of korporaa's, die zich goed hadden ingezet, wat eerder naar huis lieten gaan. Even later

kwam de plaatsvervanger terug. Hij zag wat bleek om zijn neus.

'De overste voelt zich niet lekker en is naar huis', sprak hij. 'En hij heeft mij opgedragen jullie te zeggen dat de colonnerit maandag absoluut moet worden uitgevoerd. Dat is een dienstbevel!' Een van mijn collega's keek de groep rond en zei: 'Ik denk niet dat ik dat doe'. De andere commandant en ik knikten instemmend. We maakten snel een paar afspraken en iedereen spoedde zich terug naar zijn eigen gebouw om de orders voor de maandag aan te passen. Fijn voelde ik me er niet bij.

Op maandagochtend maakte de voertuigen van de drie batterijen zich klaar voor de verplaatsing. Stipt op tijd verlieten de eerste voertuigen de kazerne. Geen colonnerit, maar kleine groepjes onder leiding van een ervaren kaderlid. Zoals altijd stond de landrover van de afdelingscommandant in het centrum van Zeven langs de kant van de weg. Vandaaruit inspecteerde hij altijd de verplaatsing om daarna aan de batterijcommandanten een lijstje te overhandigen van de voertuigen waarvan de chauffeur of de inzittenden hun tenue niet in orde hadden. Toen ikzelf voorbij ploegde door de hoge sneeuw, keek hij mij vanachter de ramen van zijn landrover met een verbeterd blik aan. Ik moet bekennen dat ik mij wel enigszins bezorgd maakte over wat er die avond in het bivak zou gebeuren. Ik had al een keer een 'douw' gehad voor iets triviaals. Het niet opvolgen van dienstbevelen was iets dat doorgaans niet licht werd opgevat.

Op maandagmiddag was de verplaatsing zonder incidenten volbracht en waren de tenten in het besneeuwde bivak grotendeels opgebouwd. Zoals gepland hadden de batterijcommandanten en de sectiehoofden op het eind van de middag de eerste evaluatiebespreking met de afdelingscommandant. Toch wel enigszins gespannen zaten wij in een boogtent te wachten op de reactie van onze baas. Stipt om 17.00 uur betrad hij de tent. Hij opende de vergadering met een kritisch woord over het tenue van de bivakwacht. Daarna werd de standaardagenda afgewerkt. Over de niet uitgevoerde colonnerit hebben we nooit meer iets vernomen. ■

Moral Injury

Verborgen littekens van het innerlijke strijdveld

Door Daniël Muller en Erwin Kamp (red.)

Delft (Eburon) 2018

120 blz.

ISBN 9789463011839

€ 20,-

Moral Injury biedt een goede inleiding in wat in Nederland onder die term verstaan wordt. Het is een voor militairen en geestelijk verzorgers toegankelijk boek omdat het met narratieve casuïstiek begint. Ook biedt het boek als ‘bijvangst’ inzicht in de wijze waarop en de redenen waarom de humanistische geestelijke verzorging dit concept aantrekkelijk vindt; dit laatste wordt al in de inleiding van het boek tot thema gemaakt. De eigen bijdrage van hoofdkrijgsmachtraadsman, redacteur en auteur Erwin Kamp, focust overigens minder op het concept Moral Injury zelf, als wel op het ‘groeien’ (*moral growth*) en helen na de verwonding. Hier ontpopt hij zich als de zelfreflexieve geestelijk verzorger die de vraag stelt naar begeleiding richting heelwording, een vraag die zeker bij de geestelijke verzorging thuis hoort. Het is duidelijk dat Kamp dit concept heeft opgedaan tijdens zijn eerdere werk aan het Veteraneninstituut en dat is, dunkt me, niet verkeerd voor wie in een lerende organisatie als de krijgsmacht werkt.

Aantrekkelijkheid

De aantrekkelijkheid van het concept Moral Injury schuilt in meerdere aspecten. Zo laat het zien

dat het geweld dat militairen ondergaan en het geweld dat ze zelf uitoefenen als het ware hun morele identiteit en integriteit aantast. Dit ‘morele boemerang-effect’ is overigens ook in narratieve vorm bekend uit bijbelverhalen: het *contrapassum*-effect, waarbij het eerste slachtoffer van het kwaad de dader is. In zoverre biedt Moral Injury niets nieuws onder de zon, maar is het wel een zinvol en nuttig concept. Men vindt dit ook gekarakteriseerd in Dante’s *Divina Commedia*, met name in de *Inferno*.

Moral Injury biedt aanknopingspunten voor morele vorming (gewetensvorming achteraf) en voor pastorale zorg aan veteranen. Het biedt ook de mogelijkheid pastorale zorg en morele vorming niet naast elkaar te laten staan, maar met elkaar te verbinden. Daarnaast zijn er aanknopingspunten om met de GGZ en MGGZ (Militaire GGZ) te werken op basis van een eigen, zij het niet exclusieve, invalshoek en in aanvulling op het PTSS-perspectief dat de MGGZ domineert. Dat blijkt vooral uit het hoofdstuk van Marien Lievaart en Jan Rodenburg over morele beschadigingen en trauma. Voor de humanistische geestelijke verzorging biedt het boek, denk ik als katholiek, een thematisch profiel

dat het humanisme concreetiseert. Tegelijk helpt het om het vaak harde autonomie-denken in het humanisme te relativeren en te verbinden met een niet zozeer vrijheidsgericht, maar verantwoordelijkgericht humanisme met zachte kanten.

Kritische noot

Een kritische noot mag gekraakt worden rond het hoofdstuk van Daniël Muller op minstens drie niveaus. Hoewel deze auteur aanvankelijk in redelijke mate recht doet aan de neo-Aristotelische deugdedthiek en de discussie daarover, is de verbinding die hij legt met morele integriteit en morele fragmentatie niet op een plausibele manier uitgewerkt (blz. 73 en verder). De uitwerking van *moral luck* en *dirty hands* heeft met Aristoteles vervolgens helemaal niets meer te maken. Jammer, want gezien de rol van Aristoteles in de RK-traditie mis ik hier aanknopingspunten voor verbinding.

Maar veel erger dan deze eerste academische kwestie is de tweede, namelijk dat de auteur juist de dapperheid als militaire deugd helemaal laat liggen. Hoe kan dat in een Aristotelische deugdedthiek, en dan nog wel een deugdedthiek voor militairen?

Victimisering van militairen?

Dit laatste is echter geen toeval. Want nog veel lastiger dan het ontbreken van moed als militaire deugd is dat Muller impliciet veronderstelt dat militairen slachtoffer zijn (dat lijkt het woord *injury* ook te impliceren). Maar klopt dit beeld van de gevictimiseerde militair wel? Ik citeer even letterlijk de theoloog André Lascaris: ‘Terwijl in de rest van de wereld de naam Srebrenica het verhaal oproept van minstens 7000 reële slachtoffers,

wordt in Nederland het verhaal verteld van 237 zielige militairen'.¹ Het is, vind ik, schrijnend en zelfs onbestaanbaar dat de realiteit van burgeroorlogsslachtoffers helemaal buiten het hier gepresenteerde concept van Moral Injury blijft. En dit terwijl volgens officiële statistieken 9 van de 10 oorlogsslachtoffers burger zijn. Ik vind dat de geestelijke verzorging zichzelf naast de realiteit plaatst als ze de begeleiding van militairen isoleert van hun handelen en de gevolgen daarvan voor burgers. Hoe erg het hebben van dirty hands is, hangt toch ook af van het aantal doden dat je op je geweten hebt.

Natuurlijk is op deze kritiek ook een weerwoord te geven: het boek is niet uitputtend, het concept Moral Injury kan in deze richting worden uitgebreid en de growth en healing die

Kamp uitdraagt kunnen in beginsel ook rechtsherstel en verzoening met slachtoffers omvatten. Maar toch: ik zie in de Nederlandse militaire cultuur deze victimisering van de militair (bijvoorbeeld door de overmatige maatschappelijke en politieke aandacht voor *force protection*) als een groot probleem. Dat probleem zie ik in dit boek weerspiegeld, maar niet overwonnen. Die victimisering van militairen is overigens iets wat weliswaar optreedt en zichtbaar wordt onder militairen, maar ook gevoed wordt door de postmoderne samenleving en haar contradicties in morele betrokkenheid – door mij geanalyseerd in het *Basisboek Militaire Ethiek* – en door de politiek die in het geval van Srebrenica militairen onderbewapend wegstuurt. De vraag naar de verantwoordelijkheid van de militair (en aansprakelijkheid

achteraf), bijvoorbeeld na de val van Srebrenica, is in Nederland nog steeds taboe. Dit boek helpt niet om dat te doorbreken, daarvoor is het te introspectief. Dat komt vooral tot uitdrukking in het hoofdstuk van Muller.

Geen paradigma, maar deelthema

Last but not least tonen de beperkingen van dit boek aan dat Moral Injury slechts een deelthema van geestelijke verzorging is en geen overkoepelend paradigma. Dat laatste zou onder meer vereisen dat er meer 'buiten-perspectieven' verwerkt worden (zoals die van de burgerslachtoffers van geweld). Het zou ook meer aandacht voor de relatie tussen krijgsmacht en de Nederlandse cultuur vereisen, meer filosofische problematisering van de gebruikte concepten en – zeer Aristotelisch – een anticiperende, prudente aandacht voor preventie.

Prof. dr. A.H.M. van Iersel, bijzonder hoogleraar geestelijke verzorging bij de krijgsmacht aan Tilburg University ■

1 André Lascaris, 'Slachtoffers staan op', in: Michael Elias en André Lascaris (red.), *Rond de crisis. Reflecties vanuit de Girard Studiekring* (Almere, Parthenon, 2011) 168.

Schrijft u een gastcolumn in de Militaire Spectator?

De redactie van de *Militaire Spectator* daagt de lezers uit een gastcolumn te schrijven.

Het thema is vrij, maar moet passen binnen de formule van het tijdschrift. De boodschap moet relevant zijn voor de lezers. Het moet gaan om een gefundeerde eigen mening, om een logisch opgebouwd betoog en de feiten moeten kloppen en verifieerbaar zijn.

Uw bijdrage mag maximaal duizend woorden tellen. U kunt uw bijdrage sturen naar de bureauredactie (zie colofon) of aanbieden via de website. De redactie wacht reacties met belangstelling af.

De hoofdredacteur

‘Verzachten van het menselijk leed ter plaatse’

Eind juni is een groep specialisten van de Genie naar Sint Maarten gereisd om te helpen het eiland ‘orkaan-weerbaar’ te maken. Defensie wordt al decennia ingezet voor hulpverlening bij ramp en tegenspoed. Dat heeft meerdere doelen.

De winnaars van de essaywedstrijd ‘Defensie op zoek naar de sympathie van een onverschillige natie’ gaan in 2005 in de *Militaire Spectator* uitgebreid in op nut en noodzaak van humanitaire hulpverlening door de krijgsmacht. Aan de hand van natuurrampen (zoals de watersnoodrampen in 1953 en 1995) en vredesmissies, komen ze tot een heldere analyse. Drie – nog altijd actuele – elementen zijn doorslaggevend voor nut en noodzaak: behoefte, kosten en baten, en beeldvorming.¹

Beeldvorming komt vaker terug. Zo schrijft kapitein De Jager van de KLu over de Nederlandse inzet bij een luchtbrug voor vluchtelingen in Soedan: ‘Een waardevolle bijdrage tot een meer positieve opstelling van de publieke opinie ten aanzien van defensietaken... een opdracht als deze levert een extra bijdrage aan het bestaansrecht van het 334 squadron.’²

- 1 B.J.E. Smeenk en M.H. Wijnen, ‘Werken aan waardering. Relatietherapie voor de Nederlandse samenleving en haar krijgsmacht’, in: *Militaire Spectator* 174 (2005) (5) 221-227. Zie: http://www.kvbk-cultureelerfgoed.nl/MS_PDF/2005/2005-0221-01-0067.PDF.
- 2 T. de Jager, ‘Een luchtmacht-vredesmissie. Het aandeel van de KLu aan een luchtbrug in Soedan’, in: *Militaire Spectator* 142 (1973) (7/8) 375-378. Zie: http://www.kvbk-cultureelerfgoed.nl/MS_PDF/1973/1973-0375-01-0119.PDF.
- 3 J.G.M. Hoppenreijns, ‘Internationale hulp bij natuurrampen. De rampenbrigade’, in: *Militaire Spectator* 168 (1999) (7) 411-416. Zie: http://www.kvbk-cultureelerfgoed.nl/MS_PDF/1999/1999-0411-01-0106.PDF.
- 4 E.J. Hanson, ‘Het ontstaan van de civiele-verdedigingsorganisatie en de taak van het KMC daarin’, in: *Militaire Spectator* 149 (1980) (7/8) 369-379. Zie: http://www.kvbk-cultureelerfgoed.nl/MS_PDF/1980/1980-0369-01-0095.PDF.

FOTO BEELDBANK NIMH

FOTO MCD, G. VAN ES

Militaire rampenbestrijding is uiteraard meer dan een pr-vehikel. De expertise van Defensie kan cruciaal zijn als die elders niet (snel) voorhanden is. Majoor Hoppenreijns constateert in 1999 na een studie naar de internationale hulpverlening in Midden-Amerika waar orkaan Mitch dood en verderf heeft gezaaid, dat de internationale taskforce OCHA nogal wat steken heeft laten vallen. Maar hij is ronduit lovend over Nederlandse militairen: ‘Nederland heeft met de snelle inzet van eigen coördinatieteams en militaire middelen van zowel land- lucht- en zeemacht zijn flexibiliteit en daadkracht getoond, en heeft daardoor bijgedragen aan het verzachten van het menselijk leed ter plaatse.’³

Bij rampenbestrijding werkt militair vaak nauw samen met civiel. Majoor Hanson bespreekt in 1980 een bijzondere eenheid, het Korps Mobiele Colonnies, dat hulp verleent bij rampen door oorlogsgeweld. Volgens hem is militair-civiele samenwerking cruciaal in de voorbereiding: ‘zeker niet in de laatste plaats omdat het grondbeginsel van de *eenheid van opvatting* nergens zozeer bepalend is voor de resultaten van een gezamenlijk functioneren van samenwerkende organisaties als juist onder buitengewone omstandigheden.’⁴

SIGNALERINGEN

Russia's Military Revival

Door Bettina Renz
Hoboken (Wiley & Sons) 2018
240 blz.
ISBN 9781509516155
€ 20,-

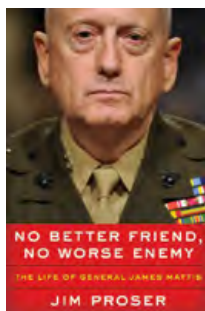
Uitgaande van het Russische machts- en strategische denken is het duidelijk dat de militaire opbouw van Rusland in een historische trend past en niet uit de lucht is komen vallen na de instorting van de Sovjet-Unie in 1991. Die conclusie trekt Bettina Renz, universitair docent internationale betrekkingen aan de University of Nottingham, in *Russia's Military Revival*. Hoewel Rusland in een doctrinepublicatie in 1993 beweerde geen vijanden meer te kennen, bleef de projectie van militaire macht belangrijk voor Moskou. Dat Rusland nog steeds een speler is op het internationale toneel blijkt volgens Renz uit de annexatie van de Krim en de inzet van Russische militairen in Syrië.

Qua Patet Orbis

The Netherlands Marine Corps in an age of conflict
Door Arthur ten Cate, Sven Maaskant, Jaus Müller en Quirijn van der Vegt
Den Haag (NIMH) 2018
Engelse vertaling, geactualiseerd
282 blz.
ISBN 9789071957451
verkrijgbaar via het Mariniersmuseum

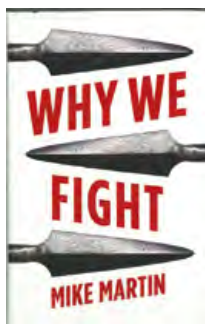
Sinds 1989 zijn Nederlandse mariniers wereldwijd veelvuldig ingezet in de meest uiteenlopende operatiegebieden, van Cambodja en Irak tot Afghanistan en de Balkan. Ook namen zij deel aan antipiraterij-operaties en vervulden zij binnenlandse taken. *Qua Patet Orbis* (Zo wijd de wereld strekt), de Engelse vertaling van het in 2015 verschenen *Over grenzen*, brengt het optreden van dit onderdeel van de zeemacht breder onder de aandacht. De grote geo- en veiligheidspolitieke ommekeer van 1989 blijkt voor het optreden van het Korps Mariniers, dat een geschiedenis heeft waarin de nadruk op crisisbeheersing ligt, veel minder een breuk in de wijze van optreden te hebben betekend dan voor andere militaire eenheden.

No Better Friend, No Worse Enemy

The Life of General James Mattis
Door Jim Proser
New York (HarperCollins Publishers) 2018
272 blz.
ISBN 9780062803917
€ 25,-

Na het aantreden van de Amerikaanse president Donald Trump in januari 2017 werd James Mattis benoemd tot minister van Defensie. Mattis, oud-generaal der mariniers en voormalig commandant van het United States Central Command, koppelt volgens auteur Jim Proser zijn integriteit aan een stijl van leidinggeven die bij veel partijen bewondering oogst. Tijdens en na zijn actieve dienst bij het US Marine Corps won Mattis daarmee vertrouwen. Als luitenant-kolonel nam hij deel aan de Golfoorlog van 1991, later leidde hij marinierseenheden in Afghanistan en Irak. Zijn motto, 'No Better Friend, No Worse Enemy' dan een Amerikaanse marinier, projecteerde Mattis later op de politiek.

Why We Fight

Door Mike Martin
Londen (Hurst & Company) 2018
312 blz.
ISBN 9781849048897
€ 23,-

Mike Martin, onderzoeker aan de faculteit Conflictstudies van King's College London, gaat in *Why We Fight* op zoek naar de dieperliggende oorzaken van de gewapende strijd. Hij kijkt naar de evolutie en concludeert dat mensen, ook als mechanisme om te overheersen en te overleven, altijd uit zijn geweest op status en groepsvorming. Martin, die als officier in het Britse leger onder meer in Afghanistan diende, concludeert dat ideologie en religie op zich geen factoren zijn die oorlogen veroorzaken. Volgens Martin kan zijn manier van analyseren ook aanknopingspunten bieden in de strijd tegen het terrorisme en bij het beëindigen van burgeroorlogen.

Battlefield tour KVBK

De strijd op de Brabantse Wal in oktober 1944

zaterdag 1 september 2018

FOTO: BEELDBANK NIMH

Op 7 oktober 1944 begon de Canadese 2e Infanteriedivisie vanuit Ossendrecht aan de opmars richting Hoogerheide om Walcheren en Zuid-Beveland af te snijden, als opmaat naar de Slag om de Schelde. De Duitse verdedigers maakten gebruik van het terrein en inundeerden meerdere polders. In Hoogerheide liep de opmars vast, waarna Duitse parachutisten een tegenaanval uitvoerden. Een Canadese nevenaanval richting de Kreekrakdam mislukte.

Een nieuwe aanval richting Woensdrecht slaagde niet en uiteindelijk was de massale inzet van Canadese en Britse artillerie nodig om een ingezette Duitse tegenaanval te stoppen. Pas eind oktober, met het innemen van Bergen op Zoom door de Canadese 4e Pantserdivisie, werden de Duitse troepen op Walcheren en Zuid-Beveland afgesneden. De strijd om die eilanden en de opening van de Schelde kon toen pas beginnen.

Inleider bij deze battlefield tour is militair historicus Johan van Doorn.

Programma en tijden:

9.00-9.20 uur Bus op NS-station Bergen op Zoom (wacht aankomst trein van 9.15 vanuit Roosendaal af)

9.30-10.15 uur Ontvangst en inleiding in Woensdrecht

10.15-16.30 uur Per bus langs diverse bespreekpunten in Hoogerheide en Bergen op Zoom

16.30 uur Retour naar locatie inleiding, mogelijkheid voor een drankje

17.00 uur Bus retour naar NS-station Bergen op Zoom

Aanmelden kan door het sturen van een e-mail naar d.boissevain.01@mindef.nl. KVBK-leden nemen gratis deel aan de battlefield tour, niet-leden betalen 20 euro. Deelnemers krijgen medio augustus een bevestigingsbrief of e-mail met meer details. Bij overtekening van het maximum aantal deelnemers hebben leden van de KVBK voorrang op niet-leden.